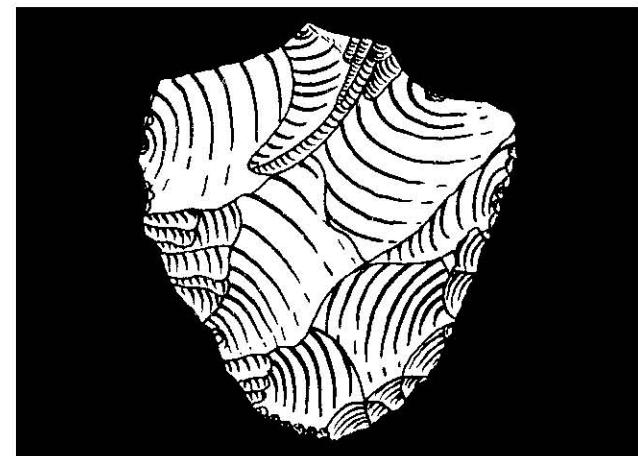

АРХЕОЛОГІЯ

50 * 1985

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *P. O. Кашиковський*, *C. D. Крижницький*,
M. P. Кучера, *E. V. Максимов* (заступник відповідального
редактора), *T. I. Латуха* (відповідальний секретар), *D. Я. Телегін*,
P. P. Толочко, *C. O. Висоцький*, *E. B. Черненко*

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 953581

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІИ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

50

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

СТАТТІ

О. М. РІМАН

Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця

Питання, якому присвячена дана стаття, є частиною складної проблеми взаємозв'язку і взаємовпливу суспільства та природного середовища. У працях І. П. Герасимова, А. О. Величка, С. М. Бібікова, Л. М. Гумільова, М. І. Артамонова¹ та інших обґрунтovується думка про те, що природне середовище мало істотний вплив на різні сторони життя людей минулих епох. Багато сучасних досліджень здійснюються на стику різних галузей знань і потребує використання даних як гуманітарних, так і природознавчих наук. Найкращого результату можна досягти лише тоді, коли комплексний підхід до вивчення проблеми впроваджується із застосуванням системного аналізу. Використання цього сучасного найновішого методу гарантує об'єктивність досліджень, що виключає як недооцінку, так і перебільшення ролі природного фактору при вивченні взаємодії суспільства та природного середовища.

З розвитком суспільства посилювався антропогенний вплив на природне середовище. Він характеризувався залученням нових компонентів природних комплексів у сферу діяльності людського суспільства, тобто в систему людина — її матеріальна культура — природне середовище. Ступінь взаємодії між елементами цієї системи протягом її розвитку постійно змінюється, причому ступінь впливу суспільства на природу зростає².

Однією з істотних змін у характері взаємодії природи і суспільства був перехід до відтворюючого господарства, особливо до землеробства. Вплив на ландшафт при землеробському господарстві був зовсім іншим порівняно з кочовим скотарством. Пошкодження рослинного покриву, що призводило до зміни місця, змінилося його штучним створенням, що сприяло виникненню культурного ландшафту. Культивуючи рослини, людина змущена була поставити під свій контроль систему ґрунт — рослина — повітря (приземний шар). Внаслідок цього виникла нова система, яка певною мірою вже керувалася людиною.

Відомо, що ступінь перетворення природи тісно пов'язаний з рівнем продуктивних сил суспільства. В даній статті розглядаються землеробські племена скіфської епохи, які при своєму рівні розвитку продуктивних сил могли освоїти лише певну частину території, придатної для землеробства. Зокрема, в басейні Сіверського Дніця була освоєна переважно лісостепова зона³. В той же час родючі чорноземні ґрунти залишились значною мірою не використаними, причому не лише в скіфську епоху, а й в період поширення більш пізньої черняхівської культури. Відзначаючи цей факт, О. Г. Дяченко зауважує, що освоєння цих родючих ґрунтів стримувалось «якимись ще не з'ясованими факторами»⁴.

Розташування пам'яток осілих землеробських племен скіфського часу переважно в лісостеповій зоні неможливо пояснити випадковістю чи меншою вивченістю південних районів. Навпаки, розкопки тут почалися раніше, ніж в інших місцях, і здійснювались у широких масштабах⁵.

Наявність відірваних від основної маси окремих неукріплених поселень на річках Сіверський Донець (поблизу м. Червоний Лиман та с. Петрівське), Берестовій (неподалік від сіл Березівка та Наталяне)⁶ свідчить, що оборонний фактор не завжди був вирішальним при виборі місця для поселень (рис. 1).

Розглянемо комплекс природних умов на території басейну Сіверського Дніця, де поширювались поселення землеробських племен скіфської епохи. До них належать, окрім родючості ґрунтів, температурний режим та водний баланс території. Згідно з кліматичною схемою голоцену ранній залізний вік, як і сучасна епоха, належить до субатлантичного періоду⁷. В той же час на загальний кліматичний фон мали істотний вплив 1800-річні ритми коливання зваження території. Період залізного віку, що розглядається, на території України характеризувався підвищеною зваженістю і наступом лісу на степ⁸.

Необхідно відзначити, що природні умови впливали на особливості розселення людей залежно від рівня розвитку їх продуктивних сил та характеру ведення господарства. В епоху широкого розповсюдження привласнюючих форм господарства для місця поселення вибиралися ділянки території, які відзначались комплексом умов, найсприятливіших насамперед для людини. Внаслідок цього найгустіше були заселені узлісся на борових терасах та схилих долин, найбільш затишні та звернені до сонця. При цьому території вододілів залишались майже незаселеними (таблиця).

В епоху розвитку лісостепової культури раннього залізного віку це співвідношення різко змінилось. Збільшилась кількість поселень на правих схилах берегів річок та на вододільних територіях, причому відбувалося це за рахунок зменшення кількості поселень на борових терасах. Цей факт свідчить, що природні умови почали «оцінюватись» з іншої точки зору. Якщо прийняти до уваги, що головним заняттям населення лісостепової зони скіфської епохи у басейні Сіверського Дніця було землеробство, то найважливішу роль в цьому випадку могли відігравати умови, необхідні для найкращого зростання культурних рослин. Відомо, що підбір зернових культур того часу складався переважно з тих рослин, які вирощуються і в наш час (пшениця, ячмінь,

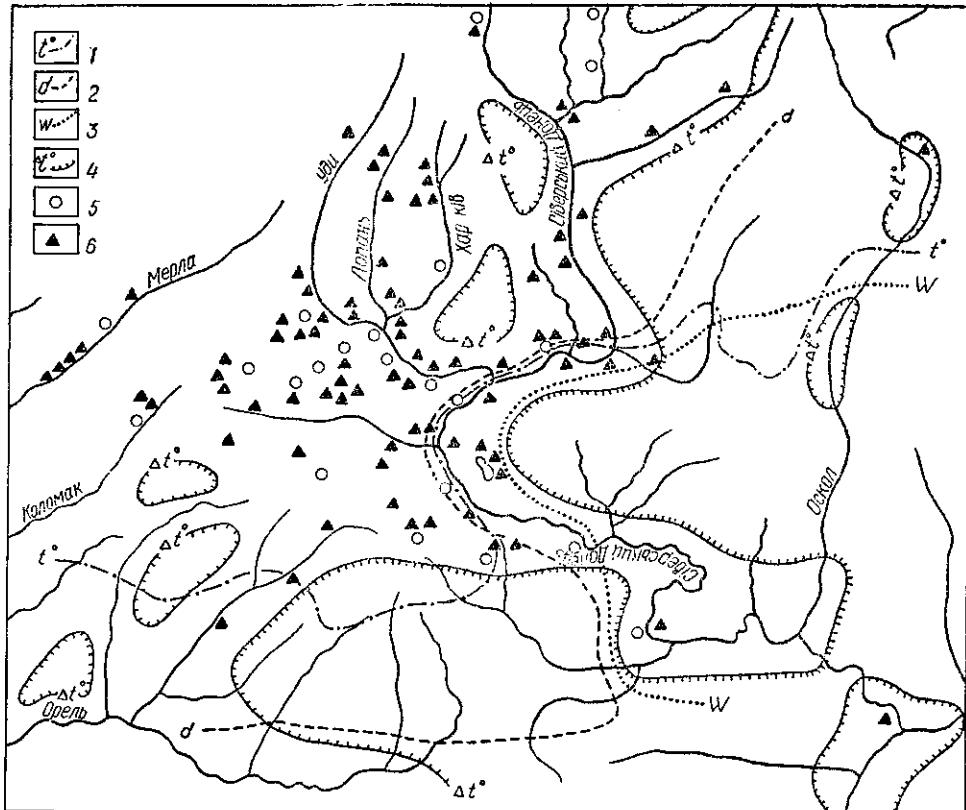

Рис. 1. Розташування поселень землеробів скіфської епохи в районі басейну Сіверського Дніця та межі району несприятливих агрокліматичних умов:

1 — висока температура повітря, 2 — низька вологість повітря, 3 — недостатня кількість продуктивної вологи в ґрунті у третій декаді липня, 4 — територія підвищеної континентальності, окреслена річною амплітудою температури повітря $28,2 \pm 0,29$ за сучасними даними, 26,7° — для скіфської епохи, 5 — укріплені поселення землеробських племен скіфського часу.

просо, жито, овес, бобові)⁹. Це дозволяє нам використати сучасні кліматичні критерії для оцінки умов зростання культурних рослин у скіфський час.

Комплекс сприятливих фітокліматичних умов для зростання сільськогосподарських культур визначається, як відомо, ступенем зволоження шару ґрунту, в якому міститься коріння, температурою і вологістю повітря у приземному шарі. Найбільш розповсюджений критерій умов для нормального зростання і розвитку сільськогосподарських культур включає величину температури повітря, яка не перевищує 30°, та відносну вологість повітря не нижче 30%. Якщо ці умови порушені, тобто якщо повітря більш нагріте та більш сухе, то у ґрунті бракує вологи або дана територія знаходиться під впливом сухої повітряної маси, і та волога, що залишилась у ґрунті, випариться за короткий час. Ці явища відомі під назвою посушливо-суховійних, причому під їх згубний вплив підпадають переважно культурні, а іноді й дикорослі рослини.

Зарах існує кілька критеріїв (крім вже названого), які визначають посушливо-суховійне явище¹⁰. Картографування метеоелементів, які входять до критеріїв посушливо-суховійних явищ, дозволяє провести межі різкого посилення інтенсивності та повторюваності цих несприятливих для землеробства умов. Фізико-географічні особливості території, що розглядається, і насамперед специфіка рельєфу, обумовлюють досить складну конфігурацію цієї межі. Один з її варіантів може бути визначений за допомогою розрахунків з використанням статистичного з'язку температури повітря та висоти місцевості, а також меж несприятливих умов за критичним значенням дефіциту вологості повітря¹¹. Межу

Співвідношення кількості стародавніх поселень у ранньому залізному віці та за період від палеоліту до раннього залізного віку в межах природно-територіальних комплексів (у %)

Епоха	Природно-територіальний комплекс				
	Борова тераса	Схил правого берега річки	Однолесова тераса	Підвищені ділянки заплави	Вододільні території
Ранній залізний вік	23	45	4	2	25
Період від палеоліту до раннього залізного віку	61	26	7	2	4

критичних величин ступеню зволоження ґрунту визначено за даними спеціального довідника¹².

Зіставлення варіантів меж розповсюдження несприятливих умов і розселення землеробських племен скіфського часу відображене на рис. 1. Як видно з картосхеми, з межею, визначену за температурою повітря, кордони розселення співпадають лише в південній частині, а з межею, визначену за дефіцитом зволоження повітря, — у східній частині території, що розглядається. Найменш показовою виявилась межа мінімальних вологозапасів ґрунту, що свідчить про необхідність застосування якогось більш універсального критерію.

За такий показник можна вважати величину річної амплітуди температури повітря ($28,2 \pm 0,2^\circ$), яка є різницею між середньомісячними багаторічними температурами липня та січня. Цей кліматичний показник, що характеризує континентальність клімату, точно окреслює межі розселення землеробських племен скіфської епохи на території басейну Сіверського Дінця.

Проте ми повинні тут врахувати і палеокліматичні зміни. Дослідження А. В. Шнітникова, В. М. Абросова та Л. М. Гумільєва¹³ дають підстави стверджувати, що територія басейну Сіверського Дінця у скіфський час характеризувалась більшою зволоженістю, ніж у сучасний період. У зв'язку з цим необхідно взяти до уваги, що кліматичні показники тієї епохи, в тому числі й річна амплітуда температури повітря, дещо відрізнялися від сучасних. В той же час конфігурація ізоліній середньомісячної температури не могла значно змінитися, бо в межах досліджуваної території вона залежить значною мірою від рельєфу, який з часів раннього залізного віку не зазнав істотних змін¹⁴.

Отже, змінилося лише кількісне значення ізоліній річної амплітуди температури повітря, що окреслює межі розселення землеробських племен скіфської епохи. Оцінку цієї зміни дає зіставлення річних амплітуд, визначених за величинами середньої температури повітря найвологіших і найсухіших місяців (дані метеоспостережень за 50 років у районі м. Харкова). В умовах підвищеної кількості опадів (як для зимових, так і для літніх місяців) річна амплітуда дорівнює в середньому 26° , при найменшій кількості опадів вона сягає 30° . Середня річна амплітуда температури повітря, визначена за даними багаторічних спостережень, дорівнює $27,6^\circ$, що на $1,5^\circ$ більше її мінімального значення.

Якщо взяти до уваги, що епоха існування лісостепової культури (VII—III ст. до н. е.) в басейні Сіверського Дінця співпадає з періодом підвищеної зволоженості, то умови, притаманні зараз лише для максимально вологих місяців, у період раннього залізного віку були звичайними і річна амплітуда температури повітря була на $1,5^\circ$ нижча сучасної. Але оскільки досліджувана землеробська культура поширювалась у лісостеповій зоні, немає підстав припустити, що кількість опадів навіть тоді могла перевищувати максимальні значення, які в будь-яку епоху обмежують кордони цієї зони. Це ж стосується й величини річної амплітуди температур. Тому можна вважати, що визначену різницю сучасної

та «палеоамплітуди» ($1,5^{\circ}$) можна відносити не лише до району, де зараз знаходиться м. Харків, а й до кордону розселення землеробських племен скіфської епохи. Оскільки цей кордон окреслюється сучасною ізолінією річної амплітуди $28,2^{\circ}$, то з урахуванням поправки на ступінь зволоження території величина цієї «прикордонної» амплітуди дорівнювала $26,7^{\circ}$. Ця кліматична характеристика й була тим показником, що відокремлював територію, рентабельну для землеробства скіфської епохи, від території, де більш доцільним було кочове скотарство.

Для оцінки ступеню впливу несприятливих кліматичних умов на сільськогосподарські культури за визначенням показником континентальності необхідно розглянути конкретну територію, яку можна було б вважати сучасним аналогом території басейну Сіверського Дінця, де поширювалась землеробська культура у скіфський час. Ми обрали північну частину Полтавської області тому, що тут відмінність величини річної амплітуди температури повітря від амплітуди досліджуваної території обумовлена саме ступенем зволоженості, а не зміною величини приходу сонячної радіації від широти. Кількість опадів тут дещо більша і обидва райони знаходяться у лісостеповій зоні. При цьому середня річна амплітуда температури повітря становить $26,8-27^{\circ}$ (метеостанції Лохвиця, Гадяч, Пирятин), що приблизно збігається з величиною «прикордонної палеоамплітуди» $26,7^{\circ}$. Відомо, що певні кліматичні характеристики тісно пов'язані між собою. Особливо високий коефіцієнт кореляції ($0,9-0,99$) відмічений між багаторічними значеннями метеоелементів і показниками посушливості¹⁵. Виходячи з цього, ми можемо вважати досить близькими агрокліматичні умови наших територій-аналогів, оскільки вони лежать в одній ландшафтній зоні та характеризуються близькими значеннями середніх багаторічних метеоелементів. Наведено найбільш показові характеристики цих агрокліматичних умов.

1. Середньомісячна багаторічна температура повітря в липні становить $19,8-20,4^{\circ}$. За цими даними можна визначити ймовірну кількість днів з несприятливою для рослин денною температурою понад 30° , бо ці величини мають кореляційну залежність¹⁶. Так, наприклад, при середньомісячній температурі липня 21° кількість таких днів знаходиться в межах 2—6. При зміні середньомісячної температури на $0,5^{\circ}$ кількість випадків з денною температурою, що перевищує 30° , змінюється на 1—2. Таким чином, при середньомісячній температурі $19,8-20,4^{\circ}$ кількість днів з несприятливими температурними умовами становить 0—4.

2. Кількість днів з несприятливими умовами відносної вологості повітря (нижче 30%) становить на даному кліматичному фоні влітку 2—4 випадки на місяць¹⁷.

3. Кількість випадків з інтенсивними посушливо-суховійними явищами (комплекс умов, за яких гинуть не тільки культурні рослини, а й деякі дикорослі) близька до нуля, тобто такі явища тут виключно рідкісні. Посухи та суховії меншої інтенсивності, що спричиняють лише зниження врожаю, ступінь якого залежить від сухостійності культури, трапляються тричі за десять років¹⁸.

4. Середньомісячна температура січня¹⁹ становить $-6,6 \pm 7,2^{\circ}$. При цьому кількість днів з мінімальною температурою -20° та нижче становить у січні 3,5. Відомо, що коли температура повітря нижче -20° триває протягом чотирьох днів підряд, при недостатньо потужному шарі снігу виникає небезпека вимерзання озимих культур.

Наведені дані дозволяють зробити висновки, важливі для розуміння ролі природного факту як обмежувача територіального розповсюдження землеробської культури скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, рівень розвитку якої не дозволяв на даному етапі освоїти території з іншими географічними умовами.

Досліджувані землеробські племена «ігнорували» території, де було можливе повне винищення врожаю посушливими суховіями.

Посушливо-суховійні явища невеликої інтенсивності, що відзначаються протягом чотирьох днів та більше, викликають значне зниження врожаю²⁰. Тому землі, де ці явища відбувалися, не заселювались землеробами, які уникали територій з несприятливими умовами (тобто температурами чи вологістю повітря). Саме цим можна пояснити відсутність землеробських поселень на території Донецького терасового та Самаро-Орельського географічних районів.

Якщо прийняти до уваги, що місцеві племена вирощували не тільки ярові, а й озимі культури²¹, можна зрозуміти їх небажання заселяти території, де озимі будуть під загрозою вимерзання. Саме тому землеробські поселення відсутні у Бурлук-Оскольському фізико-географічному районі²², хоча цей район знаходився в лісостеповій зоні, де кліматичний режим у літній час не був таким несприятливим, як на південному сході території, що розглядається. Особливості зимових умов були однією з причин, що перешкоджали освоєнню цієї території землеробами.

Таким чином, ми маємо уяву про землеробську лісостепову культуру, природні умови її розповсюдження на території басейну Сіверського Дінця²³. Спираючись на відомі історичні та географічні дані, спробуємо далі проаналізувати особливості взаємодії елементів даної системи. Використана в цій статті нова інформація з галузі географічних наук дає змогу по-новому оцінити деякі важливі аспекти життя суспільства землеробів раннього залізного віку.

Назва «землеробська культура» вказує, яка галузь господарства була провідною. Є відомості про наявність значної кількості великої рогатої худоби, коней, свиней, овець та кіз²⁴. Отже, скотарство було важливим резервом продуктів харчування, що давало змогу пережити певні втрати врожаю в окремі роки. Крім того, несприятливі погодні умови не однаково впливали на сільськогосподарські культури. Наявність у землеробів скіфського часу певної різноманітності культур, в тому числі й зернових, а також городини (наприклад, цибулі та часнику)²⁵, що вирощувалася деякими племенами, свідчать про те, що землеробство було пристосоване до певного коливання погодних умов. Іншими словами, при значному недороді, наприклад пшениці, гарний урожай проса міг якось компенсувати нестачу продуктів харчування. Наведені факти свідчать про недопустимість для землеробського господарства інтенсивного суховія чи посухи, які спричиняють загибелю урожаю всіх культур та пасовищ. В цьому випадку втрачала роль різноманітність культур, а скотарство значною мірою позбавлялось кормів. Повне знищення врожаю навіть один раз за багато років робило практично неможливим при даному рівні розвитку господарства його існування в конкретних історичних умовах.

Відомо, що землеробські племена лісостепової Скіфії не могли вільно користуватися всією продукцією землеробства. Геродот зауважує, що землероби Скіфії хліб сіяли «не для власного споживання, а на продаж»²⁶. Є відомості про жваву торгівлю між землеробськими племенами басейну Сіверського Дінця та грецькими колоніями в Північному Причорномор'ї, а також сусіднimi племенами²⁷. Особливо велике значення мала торгівля з грецькими містами, звідки привозились вино, олія, предмети розкоші — чорнолаковий посуд та різні прикраси²⁸. Особливості політичного становища того періоду свідчать про те, що частина готової продукції втрачалась унаслідок сплати данини, пограбування та воєнних дій.

Таким чином, структура економічних та політичних відносин того часу могла узгоджуватись лише з певною структурою природних умов на території, де жили землеробські племена лісостепової зони, бо лише за цих умов племена могли виконувати роль постачальників хліборобської продукції.

Але структура соціальних і природних процесів постійно змінювалась. Внаслідок цього розширилися межі різних видів господарської ді-

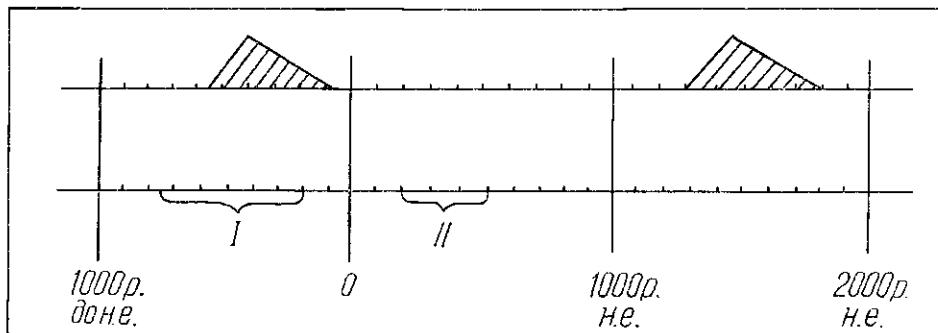

Рис. 2. Схема періодів підвищеної зволоженості континентів північної півкулі, за А. В. Шнітниковим (1), тривалість існування землеробських культур скіфського (І) та черняхівського (ІІ) періодів.

яльності. Наприклад, межа дещо пізнішої, ніж лісостепова, черняхівської культури перемістилась, і частина території, яку освоїли землероби скіфської епохи, залишилася невикористаною. Відомо, що поселення лісостепової культури у долині Сіверського Дінця доходили до сучасного м. Червоний Лиман і по р. Берестова до Краснограда, а поселення черняхівської культури не зустрічаються південніше с. Нижній Бишкін. Дане дослідження дозволяє вважати нез'ясованим фактором, який стримував поширення землеробських культур в ранньому залізному віці, кліматичний²⁹. Черняхівська культура, на відміну від лісостепової, існувала в умовах сухого і континентального клімату³⁰ (рис. 2), який був близький до сучасного.

Цікавою знахідкою, що характеризує зміну рівня посушливості розглядуваної території, є криниця скіфського часу, виявлена під час розкопок Коломанського городища в 1980 р.³⁴ Рівень води в ній зараз становить приблизно 0,7 м. Якби рівень води в криниці був таким же в скіфську епоху, цього було б недостатньо для постачання досить великого укріпленого поселення. Отже, у скіфську епоху, що характеризувалася підвищеною зволоженістю даної території, рівень води у криниці був значно вищий. У черняхівський час умови зволоженості змінились, і поселення даної культури в районі Коломаку розміщувались на понижених ділянках місцевості. Ця тенденція простежується на всій території. Таким чином, зміна клімату обумовила зміну кордонів та характер розселення в період розповсюдження нової землеробської культури раннього залізного віку. В той же час черняхівська культура, як і лісостепова, мала свої специфічні риси, у зв'язку з якими необхідно розглядати вплив даного географічного фактору на особливості розвитку та розповсюдження культури. В цьому випадку також необхідно провести спеціальне дослідження, яке б опиралось на системний підхід.

Ще одним напрямком подальших досліджень може бути вивчення ролі географічного фактору в системі землеробська культура скіфської епохи — природне середовище за межами території, що розглядалася, де характер елементів системи, а також їх взаємодія мали свої особливості.

О влиянии природных условий на топографию поселений скифского времени в бассейне Северского Донца

Резюме

Статья посвящена выяснению роли географического фактора в процессе взаимодействия человеческого общества и природной среды на ранних этапах развития земледелия в бассейне Северского Донца на примере лесостепной культуры скифского времени. Представлен опыт комплексного анализа исторических и географических материалов.

С учетом палеоклиматических изменений определен комплекс агроклиматических критериев, способствующих ежегодному получению определенного объема сельскохозяйственной продукции на рассматриваемой территории. Этот объем был обусловлен экономической и политической обстановкой в Северном Причерноморье и прилегающих к нему территориях. Выяснено, что земледельцы скифской эпохи не могли выйти за пределы территории с определенным комплексом природных условий, не рискуя резко снизить уровень эффективности хозяйства.

В рассматриваемый период раннего железного века на территории бассейна Северского Донца именно природный комплекс лесостепной зоны обеспечивал местным земледельческим племенам необходимые условия для успешного ведения хозяйства в конкретных исторических условиях.

¹ Герасимов И. П., Величко А. А. Проблемы роли природного фактора в развитии первобытного общества. — В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М., 1974, с. 5—16; Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеэкологического моделирования в палеолите. — СА, 1969, № 4, с. 5—22; Гумилев Л. Н. Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. — Вестн. ЛГУ, 1966, № 6. Сер. геологии и географии, вып. I, с. 62—71; Артамонов М. И. Роль климатических изменений VIII—VII веков в переселении киммерийцев и скифов в Азию и возвращение их в степи Восточной Европы в начале VI века до н. е. — В кн.: Этнография народов СССР. Л., 1971, с. 45—60.

² Грин М. Ф. Проблемы преобразования природы и задачи географии. — В кн.: Природа и общество. М., 1968, с. 120.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 176, рис. 67; Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины: Харьковская область. — Киев, 1977, с. 8.

⁴ Дьяченко О. Г. Пам'ятники черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця. — Археологія, 1980, № 35, с. 38.

⁵ Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 178.

⁶ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Указ. соч., с. 8; Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 176, рис. 67.

⁷ Бадер О. Н. Проблема смещения ландшафтных зон в голоцене и археология. — В кн.: Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М., 1974, с. 225.

⁸ Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария. — ЗГО СССР, 1957, т. 16, с. 264.

⁹ Sramko B. A. Der Ackerbau bei den Stämmen skythiens im 7—3. Jahrhundert. — VUZ—SA, 1973, 21, N 1, S. 147—163; Шрамко Б. А. Господарство лесостеповых племен на территории Украины (VII—III ст. до н. е.). — УГЖ, 1971, № 1, с. 53—61.

¹⁰ Утешев А. С. Атмосферные засухи и их влияние на природные явления. — Алма-Ата, 1972, с. 135.

¹¹ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А., Риман А. М. Особенности температурного режима Харьковской области. — Вестн. ХГУ, Харьков, 1979, № 184, Геология и география, вып. 10, с. 78.

¹² Агроклиматический справочник по Харьковской области. — Л., 1957, с. 21, 86.

¹³ Абросов В. Н. Гетерохронность периодов повышенного увлажнения гумидной и аридной зон. — Изв. ВГО, 1962, № 4, с. 325—328; Гумилев Л. Н. Указ. соч.

¹⁴ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А. Взаємозв'язок температури і рельєфу північно-східної України та його врахування при зрошенні. — Вісн. ХДУ, Харків, 1972, Сер. Геологія, вип. 3, с. 3—7.

¹⁵ Утешев А. С. Указ. соч., с. 28.

¹⁶ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А., Риман А. М. Указ. соч., с. 81.

¹⁷ Справочник по климату СССР. — Л., 1969, вып. 10, ч. 4, с. 150.

¹⁸ Агроклиматический справочник по Полтавской области. — Л., 1958, с. 148.

¹⁹ Справочник по климату СССР. — Л., 1967, вып. 10, ч. 2, с. 67, 184—185.

²⁰ Кобченко Ю. Ф., Ковалевская З. А., Сараев В. А. Эффективность учета почвенных условий при орошении в Харьковской области. — Вестн. ХГУ, Харьков, 1978, № 173, Геология и география, вып. 9, с. 88.

²¹ Sramko B. A. Op. cit., S. 153.

²² Районирование по: Демченко М. А., Демченко О. М. Физико-географическое районирование Харьковской области. — В кн.: Харьковская область. Природа и хозяйство. Харьков, 1971, с. 116.

²³ Граков Б. М. Скифы. — М., 1971; Граков Б. М., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. — В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М.; Л., 1952, с. 39—94; Шрамко Б. А. Господарство лесостеповых племен на территории Украины (VII—III ст. до н. е.). — УДЖ, 1971, № 1, с. 53—61.

²⁴ Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

²⁵ Геродот. История. Пер. Г. А. Стратановского. — Л., 1972, с. 191, IV, 17.

²⁶ Там же.

²⁷ Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 226—227.

²⁸ Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V в. до н. э. — САИ, М., 1966, вып. Д-27.

²⁹ Дяченко О. Г. Вкз. праця., с. 28.

³⁰ Шнитников А. В. Многовековой ритм развития ландшафтной оболочки. — В кн.: Хронология плейстоцена и климатическая стратиграфия. — Л., 1973, с. 17.

³¹ Радзивельская В. Е. Раскопки Коломанского городища. — АО 1980, М., 1981, с. 306.

С. Б. СОРОЧАН

Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в І ст. до н. е. — V ст. н. е.

Важливе місце в економіці Херсонеса займала зовнішня торгівля. Для цього були всі необхідні умови: сприятлива економічна кон'юнктура, особливо в перші століття н. е., зручне географічне положення Херсонеса на важливих морських шляхах, наявність промислів, що мали виразний товарний характер і задоволяли не лише внутрішні потреби населення міста. Херсонес підтримував не тільки політичні, а й певні економічні контакти з Заходним берегом Понту, Італією і західними римськими провінціями¹.

Однак, якщо численні джерела підтверджують наявність політичних зв'язків, то торговельні відносини довгий час не було виявлено. Предмети західноримського виробництва, знайдені на городищі, зовб'язані своєю присутністю лише римським солдатам, які побували у місті². В. І. Кадеев вказував, що подібні знахідки зустрічаються на всій території Херсонеса, а не тільки в цитаделі, де був розташований римський гарнізон, що частина з них відноситься до часу, який передував появлі в місті цього гарнізону³. Разом з тим інтенсивність і обсяг економічних зв'язків Херсонеса з Заходним Понтом, Італією і західними римськими провінціями, періоди підйомів і спадів, а також значення цієї торгівлі залишалися невиясненими. Потребує уточнення і склад імпортованих звідти товарів. Тому завдання даної статті — розв'язати ці питання і скласти цілісне уявлення про розвиток економічних взаємовідносин Херсонеса з Заходним Понтом і західними римськими провінціями, починаючи з встановлення впливу Риму в Північному Причорномор'ї і до падіння Західної Римської імперії.

Як зазначалося, місто мало достатньо самостійну базу для підтримування зовнішньої торгівлі. Основними предметами експорту Херсонеса були в'ялена, сушена, солона риба, різні сорти рибних гарумів і сіль⁴. Потреба в імпорті цих продуктів була особливо велика в торгово-ремісничих центрах Західного Понту, пов'язаних з постачанням римських військ продовольством або розташованих поруч з комунікаціями, якими пересувались римські військові підрозділи⁵. Дакія довгий час залишалась незалежною, і навіть інтенсивна експлуатація Мезії та Фракії не могла забезпечити римські війська і західнопонтійські міста достатньою кількістю харчових продуктів⁶ (у I — на початку III ст. тут постійно знаходилися три — п'ять легіонів⁷).

В кінці III—IV ст. у Фракії посилено будувались фортеці та укріплення. Тут було сконцентровано 40% збройного виробництва східної частини Імперії⁸. Виросла кількість внутрішніх і зовнішніх військ, які охороняли життєво важливий Дунайський лімес⁹. Тому постійний експорт херсонеської солі і риби в ці місця був необхідний.

Відомо, що римська влада зразу ж намагалася встановлювати свій вплив над економікою і торгівлею підкорених або залежних земель, а римські торговці швидко освоювали нові ринки¹⁰. Проте свідчень, які підтверджують найраніші контакти, нам вдалося знайти небагато¹¹. Ці матеріали становлять 0,4% херсонеського імпорту. Очевидно, торговельні зв'язки між Італією і Херсонесом у цей час ще не мали регулярного і міцного характеру, хоча вже, мабуть, спорадично здійснювались, оскільки італійські кораблі рідко заходили навіть у порти Західного Понту, не говорячи вже про Північне Причорномор'я¹².

Політична стабілізація, встановлена за правління Августа, сприятливо відбилася на становищі розорених війнами провінцій. Поступово в Імперії складались умови, що сприяли розвитку торгівлі. На Чорному морі було ліквідовано піратів, налагоджено охорону морських комунацій, забезпечені швидкий зв'язок між портами¹³.

Вже з кінця I ст. до н. е. римські динарії мали обіг у Херсонесі. На території городища до 1963 р. знайдено 3661 римську монету, що складає понад 3/4 всіх монет з інших міст¹⁴. Нові знахідки не змінюють цього співвідношення. З 1964 по 1977 р. у Херсонесі було виявлено ще 556 римських монет. З часом херсонеські монети почали карбувати за римською системою номіналів. Безумовно, це було викликано переважно економічними потребами, у тому числі й потребами торгівлі. На те, що херсонесцям доводилось мати справи з римськими купцями, вказують знахідки свинцевих важків з написом ITALICO¹⁵. Є і прямі сліди торгівлі з Італією. Це уламки італійських амфор, особливо широко поширені на рубежі I ст. до н. е. — I ст. н. е. в Італії, насамперед в Апулії і західних провінціях¹⁶. У невеликих розмірах імпортувались також італійська червонолакова кераміка, інколи з клеймами¹⁷, західноримські фібули кінця I ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е.¹⁸, бронзовий посуд. Останній відомий з найближчих до міста тубільних могильників¹⁹.

Про торговельні контакти Херсонеса з західними римськими провінціями, передусім з Галлією, свідчать знахідки червонолакової кераміки²⁰, а також кераміки, виконаної в техніці *terra nigra*²¹. За складним профілюванням вона відноситься до першої половини I ст. н. е. Очевидно, із Італії або Галлії походять склянки з гравірованими смужками, де їх знайдено особливо багато²². Посудини датуються тим самим часом.

Зв'язки міста з Західним Причорномор'ям ще більше зміцніли в другій половині I ст., коли в Херсонесі та Хараксі були розміщені римські гарнізони, прислані з Західного Понту. В цей час Рим зумів значно укріпити свої позиції в Таврії, ліквідувавши безпосередню загрозу Херсонесу з боку «варварів», забезпечивши сухопутні та очистивши морські шляхи від піратів²³. Одним із завдань римської військової ескадри, гарнізонів, фортець і шляхових постів у Криму була охорона комунікацій на суші й на морі, підтримка обстановки, необхідної римському урядові для реалізації своїх експансіоністських планів. Але об'єктивно практичне здійснення цього завдання позитивно відбилось на стані торгівлі Херсонеса. Її посиленню сприяла також зацікавленість херсонеських торговців і власників промислових вигідних поставках продовольства для римських військ, розташованих у Причорномор'ї.

В результаті зростаючого впливу Риму місто пожувало свої контакти з Західним Понтом, звідки йшов один із шляхів римського проникнення у Північне Причорномор'я. За Флавіїв велася підготовка до включення Херсонеса до складу провінції Нижня Мезія²⁴, що повинно було супроводжуватись не тільки політичними, а й економічними захо-

дами. Відомо, що римський уряд став приділяти особливу увагу розвиткові економіки, торгівлі і шляхів сполучення західнопонтійських провінцій²⁵. Особливо багато знайдено в Херсонесі монет I ст., які належали місту Томі — центру Понтійського союзу²⁶. Поставки херсонеської солі й солоного анчоуса, який входив у солдатський раціон, активізували торговельний обмін. Із Мезії та Фракії стали надходити архітектурні деталі, художньо виконані надгробники²⁷. Можливо, останні виготовлялись в Одесі, що стала важливим торговельним портом з другої половини I ст. н. е.²⁸

Слід вбачати певну зацікавленість римського уряду в цих контактах, оскільки Херсонес і Крим були форпостами в тилу скіфо-сарматських племен, з якими Імперія безпосередньо межувала після утворення провінції Мезії. Крім того, вони могли стати базою для дальнього просування римлян у східні країни. Тому не виключено, що припинення карбування херсонеських монет за Нерона свідчить про розширення не тільки римської політичної, а й торгово-економічної експансії на північний схід. Із середини століття починається приплів у Херсонес римських монет²⁹. Найбільш інтенсивно сюди стали поступати предмети італійського імпорту, який досяг у цей час найбільшої величини (1,4%). Серед італійських виробів, виявлених у Херсонесі, зустрічаються червонолаковий посуд, фібули³⁰. Судячи за аналогами, італійське походження мають також склянки з вдавлинами на тулубі, невеликі косметичні посудини баночного форми, приземкуваті фіали³¹. Вони були поширені у другій половині I—II ст. н. е. Бронзовий італійський посуд був представлений у Херсонесі невеликою ойнохоею, що виробляли у південнійталійських майстернях кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е.³². Херсонеську посудину знайдено разом з монетами імператора Тіта (79—81 рр.)³³. Можливо, через Херсонес потрапили в Неаполь Скіфський італійські бронзові світильники³⁴. Подібні вироби відомі і в самому місті³⁵. Проте більш точно можна говорити про імпорт у Херсонес італійських глиняних світильників, хоча вони представлені слабо. Один із них, позначений сигнатурою HERMAT, добре відомий в Римі³⁶. Такі світильники датуються другою-третією чвертю I ст. н. е. — кінця століття³⁷. Інші світильники відносяться до типу світильників зі штампами (Firmalampen)³⁸. Майстерні, у яких їх виробляли, концентрувались поблизу Модени в Північній Італії і Лугдуна в Галлії³⁹. Найраніший з них позначений сигнатурою STROBILI, яка ставилась на продукції останньої третини I ст.⁴⁰ Крім того, із Галлії в Херсонес ввозились червонолакові чашки⁴¹, з Паннонії, транзитом через Мезію і Фракію, — бронзові фібули двох типів⁴². Ці предмети зустрічаються на всій території городища, в його некрополі та могильниках навколо лихвального тубільного населення. Навряд чи вони могли бути завезені лише легіонерами. На Боспорі також стояли римські війська, проте привозних речей і монет з Італії і західних провінцій тут знайдено значно менше, ніж у Херсонесі.

В кінці I — першій половині II ст. н. е. місто стало відчувати певні труднощі, пов'язані передусім з посиленням натиску скіфів. Останні вели війни з Боспором, оволоділи містами Північно-Західного Криму⁴³. Херсонес був змушений відбивати напади скіфів, піклуватися про укріплення кріпосних стін; він відчував продовольчі і фінансові труднощі⁴⁴. Разом з тим місто продовжувало одержувати мармурові архітектурні деталі, які виготовлялись у майстернях Західного берега Понту⁴⁵. Очевидно, звідти ж привозились мармурові стелі, аналогічні стелам з Одесса⁴⁶. В цей час мезійська торгівля знаходилась у несприятливих умовах внаслідок дако-римських війн кінця I — початку II ст. і знову посилилась тільки в середині II ст.⁴⁷

Комплексне дослідження джерел показує, що в II ст. н. е. західно-римський імпорт продовжував зростати (1,3%), тоді як імпорт Італії різко скоротився майже до рівня, який він мав у I ст. до н. е., коли економічні зв'язки Італії з Херсонесом (0,5%) тільки налагоджувались

(таблиця). Ця зміна ще раз підтверджує, що знахідки в місті римських монет і речей італійського виробництва I ст. не можна зв'язувати лише з присутністю римського гарнізону, який залишався тут і в подальший час. Очевидно, зміни, які відбулися, були пов'язані з погіршенням технічної і художньої якості продукції Італії, яку почали випереджати швидко зростаючі провінції. Західноримські майстерні могли тепер успішно конкурувати з італійськими.

Зовнішня торгівля Херсонеса за даними імпорту (в %)

Дата	Мезія і Фракія	Італія	Західні римські провінції і Паннонія
I ст. до н. е.	—	0,4	—
I ст. н. е.	—	1,4	—
II ст. н. е.	0,4	0,5	1,3
III ст. н. е.	0,6	—	1,7
IV ст. н. е.	2	—	1,2
V ст. н. е.	—	—	—
Всього	3	2,3	4,2

цем I—II ст. н. е. Через Дакію і Паннонію ці світильники потрапляли в Мезію⁵⁰, де крім того, виготовлялись місцеві імітації таких виробів, але без сигнатур⁵¹.

Експортна торгівля Галлії в цей час була ще невеликою. В Херсонесі галльська продукція репрезентована рідкісними фігурними посудинами і уламками рельєфних червонолакових чашок, які також зустрічаються в Подунав'ї⁵².

За умовами виявлення до II ст. н. е. можна віднести уламки великих блюд, виконаних в техніці *terra nigra*⁵³. Така кераміка виготовлялась у цей час деякими майстернями Центральної Галлії. Привертає особливу увагу уламок поливної чашки з рельєфним орнаментом жовтого кольору у вигляді гірлянди листочків⁵⁴. І. Д. Марченко вважає, що це продукція з Північного Причорномор'я⁵⁵. З цим важко погодитися. Знахідки подібних виробів поодинокі, оскільки у випадку їх місцевого виготовлення вони повинні були б переважати інші привізні посудини, покриті поливою. Разом з тим деякі особливості цього уламка (коричневий колір поливи, жовтуватий відтінок рельєфного орнаменту, мотив декора) нагадують вироби, які зустрічаються в Галлії, Германії та Паннонії, де вони почали виготовлятися з II ст. н. е.⁵⁶ Італійські і галльські майстерні, особливо лугдунські, також виготовляли скляні глечики з чотиригранним тулубом⁵⁷. Для них характерні прості відігнуті вінця. Через Херсонес вони потрапляли до навколишнього тубільного населення⁵⁸.

В дещо більшій кількості, ніж кераміка і скло, в місто завозились бронзові фібули кількох типів, інколи прикрашені емаллю⁵⁹. Вони надходили по Рейну й Дунаю із Галлії, Бельгії, Германії та Паннонії, минаючи Мезію і Фракію⁶⁰.

У середині II ст. Херсонес одержав елевтерію, проте продовжував перебувати під охороною римських військ і військової ескадри, що належали мезійській армії та флоту. Тісні військово-політичні зв'язки міста з Мезією повинні були привести до подальшого змінення економічних контактів Херсонеса з цим районом Західного Причорномор'я. Тому збільшення звідти експорту мармурових архітектурних деталей⁶¹ можна пояснити не тільки великими масштабами будівництва в місті, а й сприятливою для торгівлі з Мезією та Фракією кон'юнктурою⁶². Крім архітектурних деталей, у Херсонесі в невеликій кількості з'явилися й інші вироби мезійських майстрів, що свідчить про розширення торгово-економічних контактів міста з Західним Понтом. Насамперед до цієї продукції відносяться світильники, інколи з сигнатурою ЕΥΚΤΗΜΩΝ, які відповідають виробам майстерень м. Томі⁶³. Крім

того, при розкопках Херсонеса зрідка зустрічаються червонолакові горщики з характерним ребром в середній частині тулуба, які, можливо, також вироблялись у II—III ст. в майстернях Добруджі⁶⁴. окремі фрагменти червонолакових посудин з рельєфним лускатим орнаментом аналогічні продукції гончарних центрів Павлікени, Бугова, Хотинці, існуючих у районі Нікополя-на-Істрі, який переживав розквіт у другій половині II — на початку III ст. н. е.⁶⁵

В Херсонесі відомі також монети Каллатії і Філіппополя другої половини II ст., проте їх небагато⁶⁶.

Склад мезійських товарів, які надходили до міста, не обмежувався названими виробами. Зустрічаються рідкісні бронзові статуетки, що зображують античних богів. Г. Д. Белов, який досліджував їх, вважав, що подібні вироби завозилися з Італії та західних римських провінцій⁶⁷. Не заперечуючи цього повністю, можна, проте, відзначити, що аналогічні речі місцевого виробництва відомі в Мезії⁶⁸. Напевно, в Херсонес вони потрапляли саме звідти, оскільки везти їх з більш віддалених центрів виробництва було з невигідно.

В цілому привіз товарів з Італії продовжував скорочуватися, тоді як зростала їх кількість із західних провінцій. У складі цього імпорту переважали фібули кількох типів, які надходили з Галлії і Паннонії⁶⁹. До рідкісних західноримських виробів II — III ст. н. е. слід віднести дзеркала у свинцевих рамках, які зрідка зустрічаються в Херсонесі⁷⁰.

Зовнішня торгівля Херсонеса залишалась пожавленою до початку походу готів та іх союзників у другій третині III ст. Відомий ітінерарій, намальований в 230—235 рр. на щиті легіонера із Дура-Європос, показує, що Західне Причорномор'я було зв'язане з містом добре налагодженим шляхом, який проходив через Тіру, пересікав переправу на Дунай, тягнувся до Істрії і далі на південь через Томі, Каллатію і Одесу⁷¹. Морські комунікації охоронялися pontійським флотом, який за Септимія Севера був перебазований у Візантії⁷². Привертає увагу велика кількість знахідок монет, карбованіх в різних містах Нижньої Мезії і Фракії⁷³. Крім монет старих торгових партнерів Херсонеса — Істрії, Томі, Каллатії і Одеса, вони представлені монетами Нікополя-на-Істрі, Діонісополя, Маркіанополя, Месембрії, Андріанополя, Павлатії, Цели, Неаполя Фракійського і Візантія. Більшість монет відноситься до першої третини III ст. — часу найвищого економічного піднесення західнопонтійських міст. Звідти в Херсонес у невеликій кількості завозили керамічні вироби, зокрема світильники з клеймами у вигляді *planta pedis*, та інші⁷⁴, які мають аналоги в некрополі Трофея Траяна, Каллатії і особливо численні в Томі⁷⁵. Можливо, західнопонтійськими є окремі жолобчасті кубки-горшечки грушоподібної форми, добре відомі на території Болгарії та Румунії⁷⁶. Не виключено західно-понтійське походження деяких інших глечиків і ойнохой, знайдених у Херсонесі⁷⁷.

У першій половині III ст. збільшився також імпорт виробів західних римських провінцій. Він досяг рівня (1,7%), вище якого вже не піднявся в подальший час. З Італії доставлялись оздоблювальні матеріали і архітектурні прикраси⁷⁸, з Паннонії — червонолаковий посуд⁷⁹ і кілька типів фібул⁸⁰. В складі імпортних товарів, які завозились у місто, міг бути і бронзовий галло-римський посуд: він зустрічається в найближчих до Херсонеса інкерманських могильниках і Хараксі⁸¹. Із Галлії або Подунав'я походять однотипні бронзові статуетки, що зображують коня⁸², а також пряжки з інкрустацією⁸³. В майстернях Північної Галлії, зокрема Лугдуна, виготовлялись скляні посудини з накладним орнаментом або зображеннями⁸⁴. Транзитом через Подунав'я вони потрапляли до Херсонеса⁸⁵. Очевидно, не випадково навіть серед херсонеського імпорту із невідомих центрів цього часу збільшується число виробів, які виявляють схожість з продукцією, відомою в Західному Причорномор'ї.

Занепад торгівлі в другій половині III ст. був тісно пов'язаний з подіями, які охопили більшість римських провінцій. Майже всі торгові партнери Херсонеса, в тому числі Мезія і Фракія, стали об'єктами військових дій, нападів та грабежів, які відбувались на суші й на морі. Тільки після перемог, здобутих Клавдієм, Авреліаном і Пробом над варварами⁸⁶, настала тимчасова стабілізація і почали швидко відновлюватись колишні торгово-економічні зв'язки. Місто зберегло контакти з Західним Понтом, хоча майже повне зникнення монет Мезії та Фракії вказує на скорочення торгового обороту⁸⁷.

Складна зовнішньополітична обстановка, нескінченні (приблизно з 250 р.) зіткнення римлян з германцями «по всій лінії від гирла Дунаю до Рейнської долини»⁸⁸ відбилися на інтенсивності надходження товарів із західних римських провінцій. Асортимент і кількість їх скороочується. Серед цих товарів насамперед слід назвати численні Т-образні фібули з «цибулинними» голівками, які широко експортувалися з початку III ст. переважно із Паннонії⁸⁹. Однак у Херсонесі вони з'явились не раніше другої третини століття (за знахідками цих фібул разом з світильниками, які датуються цим часом)⁹⁰. Можливо, якісь незначні і опосередковані зв'язки місто підтримувало і з більш віддаленими провінціями. В цьому плані заслуговує на увагу рідкісна знахідка монети Тетріка, який правив у Галлії в 270—273 рр.⁹¹

На рубежі III—IV ст. Херсонес зазнав певних змін у своєму політичному становищі. Є підстави вважати, що він перетворився в римське провінціальне місто і ввійшов до складу Римської імперії⁹². Однак це не привело до занепаду економіки, торгівлі та грошового обігу. Навпаки, Херсонес продовжував підтримувати широкі зв'язки, в тому числі й з Західним Понтом. У IV ст. пожвавилась фракійська економіка⁹³. Незважаючи на те що змінилися зовнішні й внутрішні умови існування, продовжували успішно розвиватися такі портові центри, як Томі, Одесса, Істрія, Месембрія⁹⁴. Очевидно, не випадково для визначення відстані між північно- і західночорноморськими містами основним орієнтиром у V ст. був саме Херсонес⁹⁵. Слід відзначити, що засланий олександрійський єпископ Тимофій Елур, який перебував тут у 460—477 рр., підтримував постійні зв'язки зі своїми прихильниками в Томі та інших містах Візантії, користуючись для цього, очевидно, торговими кораблями, які часто заходили в херсонесські гавані⁹⁶. Посилення економічних контактів між Херсонесом і Фракією знаходить підтвердження також серед речових джерел. Вони представлені переважно численними знахідками масивних світильників з фігурними ручками у вигляді людської голови, стилізованого листа, округлої або ромбоподібної наставки⁹⁷. На території Болгарії знайдено форми для відтиску аналогічних виробів, а також гончарні печі, де вони випалювались⁹⁸. Одна з великих майстерень знаходилася біля с. Краневе поряд з античним Діонісополем⁹⁹.

Якщо торгівля з Фракією продовжувала розвиватися (вона досягла 1,7% херсонесського імпорту), то контакти з західними провінціями почали скороочуватися. В першій половині IV ст. це ще не відчувалося так сильно, як на кінець століття, коли їх розміри становили 1,2% херсонесського імпорту. Разом з тим склад привозних виробів майже не змінився. Так, через територію Пруто-Дністровського межиріччя, а можливо, і через міста Західного Понту, в невеликій кількості до Херсонеса надходили скляні посудини з рельєфними прикрасами або фасеточним орнаментом, які вироблялися в Германії¹⁰⁰. Деякі привозні чащі й кубки зі шліфованими зображеннями знаходять аналоги тільки серед кельнського скла IV ст. н. е.¹⁰¹ До імпортних виробів Галлії та інших західних римських провінцій можуть бути віднесені рідкісні бальзамарії з роздутим тулубом, найбільш поширені також у IV ст.¹⁰² В цей же час херсонесці ще продовжували одержувати фібули, прикрашені емаллю¹⁰³, і фібули з «цибулинними» голівками, виготовлені в Подунав'ї¹⁰⁴. Однак торгівля з західними римськими про-

вінціями поступово скорочувалася, поки в V ст. не припинилася зовсім. Пересування германських племен і гуннів, військові дії остаточно перервали зв'язки Херсонеса з цими провінціями.

Таким чином, найбільш міцними і стабільними уявляються торгово-економічні контакти міста з Західним Причорномор'ям, куди могла експортуватися продукція херсонеських промислів. Треба думати, що основна маса товарів Італії та західних провінцій потрапляла в Херсонес транзитом, через західнопонтійські центри, з якими у міста існував прямий зв'язок. Очевидно, він міг здійснюватися не тільки морем, а й сухопутним шляхом, які знаходилися під охороною римських військ. У зв'язку з цим привертає увагу обставина, що імпорт західних римських провінцій досяг найбільших розмірів одночасно з піднесенням торгівлі міста з Західним Понтом. Однак питома вага імпорту в Херсонесі була невеликою (10,3%) і приблизно в шість разів поступалась малоазійському. Економічне значення його було незначним, хоч, видно, мало більш серйозне місце в торгівлі міста, ніж це уявлялось донедавна.

С. Б. СОРОЧАН

Экономические связи Херсонеса Таврического
с западом
в I в. до н. э. — V в. н. э.

Резюме

В статье рассматриваются экономические контакты, которые поддерживал Херсонес с Западным берегом Понта, Италией и западными римскими провинциями. Исследование разнообразных источников позволяет установить, что продукция мастерских западноримских провинций начала поступать в город после окончания Митридатовых войн. Ее импорт усилился к концу I в. н. э. Ввоз итальянских изделий достиг в это время наибольшей величины. Во II в. начал расти западноримский провинциальный импорт, тогда как привоз товаров из Италии резко сократился. Херсонесская торговля с Мезией и Фракией усилилась во второй половине II в. Она испытывала подъем в первой трети III в. н. э. Одновременно импорт продукции западных римских провинций был максимальным. Походы готов и их союзников нарушили сложившиеся торгово-экономические связи. Однако если торговля Херсонеса с Фракией продолжала развиваться и в последующее время, то контакты с западными провинциями прервались в V в. Импорт Западного Понта, Италии и западных провинций, его экономическое значение в торговле города были сравнительно невелики.

¹ Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948, с. 90—117, 128—133; Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья. — В кн.: Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955, с. 65—95; Стржелецкий С. Ф. Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху. — ПИСП, М., 1959, с. 63—85; Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. — Харьков, 1970, с. 135—150.

² Белов Г. Д. Terra sigillata из Херсонеса. — СА, 1967, № 4, с. 306; Кузьмина А. Г. К вопросу о римской оккупации Херсонеса Таврического. — В кн.: Некоторые вопросы всеобщей истории. Тула, 1972, с. 101.

³ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 135—136.

⁴ Там же, с. 15, 19—20, 25, 130, 150.

⁵ Tac., Hist., II, 16; App., XII, 44—49; XV, 26; Suet., Dom., 6; Rostovtseff M. The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford, 1957, vol. 1, p. 154, 259.

⁶ Rostovtseff M. Op. cit., p. 249.

⁷ Grant M. The Army of the Caesars. — London, 1974, p. 293.

⁸ Велков В. И. Тракия и Долна Мизия в историческом развитии на Балканский полуостров през римската епоха. — В кн.: България в свете от древноста до наши дни. София, 1979, т. 1, с. 153—154.

⁹ Велков В. И. Градът в Тракия и Дания през късната античност. — София, 1959, с. 60—61.

¹⁰ Frank T. Rome and Italy of the Republic. — Baltimore, 1933, p. 277—282; Charlesworth M. P. Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire. — New York, 1970, p. 228—229.

¹¹ Сорочан С. Б. Зовнішня торгівля Херсонеса Таврійського в I ст. до н. е. — Вісник ХДУ, 1980, № 201, Історія, вип. 12, с. 75.

¹² Ovid., Tristia, III, 12, 35.

¹³ *Broughton T. R. S. Roman Asia.* — ESAR, 1938, vol. 4, p. 594; *Casson L. The Ancient Mariners.* — New York, 1959, p. 210.

¹⁴ Гилевич А. М. Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса. — НС, 1968, вып. 3, с. 30, 56.

¹⁵ ДХМ, № 72; Ермітаж, № X, 1906, 40 та ін.; Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. — В кн.: Археология и история Боспора. Симферополь, 1962, т. 2, с. 82, № 22, табл. 28, 16; с. 82—83, № 27, табл. 29, 22; с. 86.

¹⁶ ДХМ, № 23203; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г. — Арх. ДХМ, спр. № 796, арк. 27; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1975 г. — Арх. ДХМ, спр. 1760, арк. 8; Ср.: *Baldacci P. Importarioni cisalpine e produzione Apula.* — In: *Recherches sur les amphores romaines.* — Rome, 1972, p. 25—27, tav 1, 14.

¹⁷ ДХМ, № 4/36938, 65-66/36943, 154/36952 та ін.; Кадеев В. И. Указ. соч., с. 135.

¹⁸ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 136.

¹⁹ ДХМ, № 103773; Разом з бронзовим ківшем в похованні могильника Бельбек IV було знайдено малоазійську чашку з іменною сигнатурою, яка датується кінцем I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. — Див.: *Лосева Н. М. Краснолаковая керамика Боспора I в. до н. э. — IV в. н. э.* — Арх. ЛВІА, спр. 1038, арк. 32.

²⁰ Ермітаж, № X, 1957, 40.

²¹ Ермітаж, № X, 1957, 39; X, 1961, 361; ДХМ, № 72/36905 та ін.

²² ДХМ, № 74/35530; Ермітаж, № X, 1893, 33; 1913, 8; *Morin-Jean M. La verrière en Gaule sous L'Empire Romain.* — Paris, 1913, p. 234—235.

²³ CIL, XIV, 3608; Fl. Ios., De Bell. jud., II, 16, 4.

²⁴ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981, с. 23.

²⁵ Jones A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces.* — Oxford, 1937, р. 22.

²⁶ Гилевич А. М. Указ. соч., с. 25.

²⁷ Домбровский О. И., Паршина Е. А. Архитектурные детали античного Херсонеса. — СХМ, 1961, вып. 2, с. 84; Соколов Г. Античное Причерноморье. — Л., 1973, с. 146—147, № 157; НЭПХ, 1973, № 3, с. 273; АСХ, с. 102, № 323.

²⁸ Жулеев К. И. Икономического положение Тракия и Мизия в търговските им отношения с Италия в I—II вв. от н. е. — ГСУ ФИФ, 1965, т. 59, кн. 3, с. 244.

²⁹ Гилевич А. М. Указ. соч., с. 31—32.

³⁰ Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 135—136.

³¹ ДХМ, інв. № 70/36572, 73/36572, 93/36576; Ермітаж, № X, 1908, 162 та ін.; Див.: *Isings C. Roman Glass from Dated Finds.* — Groningen Djakarta, 1957, p. 18—19, fig. 3; p. 46—49, forme 32, 33, fig. 35; p. 88, forme 68; *Fremersdorf F. Die Denkmäler des römischen Köln.* — Köln, 1958, Bd. 3, S. 29, Taf. 25, 26.

³² Ермітаж, інв. № X, 1899, 31; Див.: *Radnoti A. Die römischen Bronzefässer von Rappolten.* — Budapest, 1938, S. 139—143, Taf. 13, 71; 47, 2-2a.

³³ ОАК за 1899 г. — Слб., 1902, с. 7—8, рис. 9.

³⁴ Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе. — САИ, 1970, вып. Д I—27, с. 121, № 1162.

³⁵ ДХМ, інв. № 4934, 4939, 35211; № 14965; ИАК, 1905, вып. 16, с. 72.

³⁶ Кадеев В. И. Импортные светильники I—IV вв. из Херсонеса. — СА, 1969, № 3, с. 162—163.

³⁷ Broneer O. Terracotta lamps. — Corinth, 1930, vol. 4, p. 2, p. 81; *Shentleky T. Ancient Lamps.* — Budapest, 1969, p. 82, N 107—108.

³⁸ Loeschke S. Lampen aus Vindonissa. — Zürich, 1919, S. 255—298. Typ IX—X; *Genito G. Lucerne fittili delle collerioni del Museo civico archeologico di Bologna.* — Bologna, 1977, p. 158—163.

³⁹ Loeschke S. Op. cit., S. 252; Bernhard M. L. Lampki starożytne. Warszawa, — 1955, s. 198—199.

⁴⁰ ДИМ, інв. № 53151; Див.: *Shentleky T. Op. cit.*, p. 92; *Genito G. Op. cit.*, p. 159, N 419, 427.

⁴¹ Ермітаж, інв. № X, 1899, 149; X, 1900, 35; Белов Г. Д. Указ. соч., с. 303—305, рис. 3—4; Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 17.

⁴² Амбродз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР. — САИ, вып. Д I—30. М., 1966, с. 27; Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 33, № 1082; Кадеев В. И. Указ. соч., с. 137.

⁴³ КВН, № 32, 33.

⁴⁴ ППЕ, 1², № 438; НЭПХ, 1964, № 1, с. 25; Кадеев В. И. К вопросу о «шарствовании» Девы в Херсонесе. — КСИА АН СССР, 1976, вып. 145, с. 13; Кадеев В. И. Херсонес Таврический..., с. 25—27.

⁴⁵ Домбровский О. И., Паршина Е. А. Указ. соч., с. 84.

⁴⁶ Иванова Г. П. Сцена загробной трапезы на херсонесских надгробных рельефах. — Археология, 1970, т. 23, с. 80; Иванова Г. П. Херсонесские скulptурные надгробия с изображением умерших. — СА, 1941, т. 7, с. 112—114, рис. 7; АСХ, с. 103; № 325; НЭПХ, 1973, № 2, с. 273; Див.: *Alexandrescu-Vianu M. Le banquet funéraire sur les stèles de la Mésie Inférieure: schémas et modèles.* — Dacia, N. S., 1977, 21, p. 142—147, N 102, 104, 143, 144, 147, 149.

- ⁴⁷ Жуглев К. И. Цит. съч., с. 240—241.
- ⁴⁸ Loeschke S. Op. cit., S. 295; Genito G. Op. cit., p. 161—162, N 447, 453—456, 478.
- ⁴⁹ ДІМ, інв. № 54791 (604—5), 54791 (604—6), 28640 (117—3); ОАК за 1892, Спб., 1894, с. 24; Вальдгаузер О. Указ. соч., с. 58, № 461.
- ⁵⁰ Див.: Neumann A. Vindobona. — Wien, 1972, s. 138—139; Fülep F. Roman Cemeteries on the Territory of Pécz (Sopianae). — Budapest, 1977, p. 26, pl. 12, 2, 3; Alicu D. Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmiregetusa. — Dacia, N. S., 1976, t. 20, s. 207—208, 217.
- ⁵¹ Жуглев К. И. Цит. съч., с. 271, обр. 87.
- ⁵² Кропоткин В. В. Римские импортные изделия., с. 80, № 653; Белов Г. Д. Указ. соч., с. 305—306, рис. 5.
- ⁵³ Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII. — МИА, 1953, № 34, с. 190, рис. 42, а.
- ⁵⁴ Белов Г. Д., Якобсон А. Л. Квартал XVII. — Там же, с. 117, рис. II, б.
- ⁵⁵ Марченко И. Д. Об античных глазурованных сосудах из музеев СССР. — КСИА АН СССР, 1971, вып. 128, с. 23.
- ⁵⁶ Loeschke S. Keramische Funde in Haltern. — In: Mitteilungen der Altertums-kommission für Westfalen. — Bonn, 1908, Bd 5, S. 193, Taf. XVIII; Thomas E. B. Die römische villa von Tacsovenpuszta. — AA, 1955, t. 6, S. 120, Abb. 49—51; Kocztur E. V. Aplikált diszű mázas pohár a solymári romai temetőből. — AE, 1976, vol. 103, p. 98—101, fig. 1, 3, 4.
- ⁵⁷ Morin-Jean M. Op. cit., p. 64, fig. 45; p. 257, fig. 335, k; Isings C. p. 63—64, fig. 50; Charlesworth D. Roman Squar Bottles. — JGS, 1966, vol. 8, p. 26 іп.
- ⁵⁸ ДХМ, інв. № 54 (36572) могильник біля радгоспу «Севастопольський», мог. № 60.
- ⁵⁹ Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 142.
- ⁶⁰ Patek E. A rannional fibulatipusok elterjedése es eredete. — Budapest, 1942, s. 124—127, taf. XX—XXI.
- ⁶¹ Домбровский О. И., Паршина Е. А. Указ. соч., с. 84 и сл.
- ⁶² Жуглев К. И. Цит. съч., с. 222.
- ⁶³ ДІМ, інв. № 33081 (118—34); ДХМ, інв. № 1064 та ін.; Iconomi C. Opaite greco-romane. — Bucuresti, 1967, p. 18, 20, tip. XX.
- ⁶⁴ ДХМ, інв. № 5842, 21644 та ін.; Rădulescu A. Contributii la cunoasterea ceramicii romane de uz comun, din Dobrogea. — Pontica, 1975, 8, p. 338, pl. VI, 1—3.
- ⁶⁵ ДХМ, № 11521 (посудина загублена); Султов Б. Един заняточийски център в Дона Мизия. — Археология, 1962, кн. 4, с. 30, 34, обр. 1; Popilian G. Ceramica romană din Oltenia. — Craiova, 1976, p. 51—52, tip. 4, pl. XX, 240.
- ⁶⁶ Гилевич А. М. Указ. соч., с. 25—26.
- ⁶⁷ Белов Г. Д. Бронзовы статуэтки из Херсонеса. — В кн.: История и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 23—30, рис. 1, 3, 4.
- ⁶⁸ Петрович П. Ниш у античко доба. — Градина, 1976, с. 146, сл. 61; Ognenova-Marinova L. Statuettes en bronze du Musée National Archeologique e Sofia. — Sofia, 1975, p. 71, 73, 114, 116, N 62, 63, 65, 127, 129.
- ⁶⁹ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 142; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия..., с. 116, № 1084.
- ⁷⁰ Cassowka B. Z historii lustra szklanego. — Meander; Warszawa, 1961, rok XVI, 11—12, s. 560—561,rys. 4; Museeanu C., Elefterescu D. Oglinzi romane din Plumb de la Durostorum. — Pontica, 1978, 11, p. 105—111.
- ⁷¹ Cumont F. Fragment de bouclier portant une liste d'étapes. — Syria, Paris, 1925, 6, fasc. 1, p. 11—14.
- ⁷² Classis. — RE, 1899, Bd 3, col. 2643.
- ⁷³ Гилевич А. М. Указ. соч., с. 23, 25—26; Гилевич А. М. Монета Византии с агонистическим сюжетом. — В кн.: Херсонес Таврический: Ремесло и культура. Киев, 1974, с. 30—34.
- ⁷⁴ ДХМ, інв. № 1503, 32701, 23699, 16616, 26/36757, 1/35435, 1/35436, 34015, 33348 та ін.
- ⁷⁵ Iconomi C. Op. cit., p. 72, N 252; p. 82—83; N 326—332, 346; p. 90—91, N 397/401; p. 96—98, N 441—459; p. 101—102, N 488—489; p. 120, 121.
- ⁷⁶ ДХМ, інв. № 20868, 26426, та ін.; Rădulescu A. Op. cit., p. 338, pl. VI, 1—3; Scorpan C. Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava. — Pontica, 1978, 11, p. 156, pl. 1, 1; Stoian I. La città pontica di Tomis. Saggio storico. — Dacia, 1961, N. S., t. 5, p. 236, fig. 2.
- ⁷⁷ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. е. — Киев, 1982, с. 73—75, 117, рис. 47, 1, 3.
- ⁷⁸ Домбровский О. И., Паршина Е. А. Указ. соч., с. 89.
- ⁷⁹ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 146.
- ⁸⁰ Кадеев В. И. Указ. соч., с. 142, 148; Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 116, № 1087.
- ⁸¹ Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 96, № 834, 835; с. 95, № 842.
- ⁸² Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 123, № 1182; Борисова В. В. Бронзовая статуэтка коня из Херсонеса. — СА, 1977, № 2, с. 232—235.
- ⁸³ Зубарь В. М. Указ. соч., с. 106, рис. 71, 7.
- ⁸⁴ Morin-Jean M. Op. cit. p. 164—165, fig. 217; p. 198, fig. 265—266; p. 259, fig. 337.

⁸⁵ Кадеев В. И. Отчет об археологических исследованиях Херсонесской экспедиции ХГУ в 1963 г. — ААМ ХГУ, л. 14, рис. 24; Цветаева Г. А. Боспор и Рим. — М., 1979, рис. 37.

⁸⁶ SHA, Claud., 8—12; Avg., 6—41; Tac., 13; Prob., 12, 16, 18; Car. 8—9; Eut., Brev., IX, 18, 25.

⁸⁷ Гилевич А. М. Античные иногородние монеты..., с. 26.

⁸⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 19, с. 476.

⁸⁹ Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 148.

⁹⁰ ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 128, рис. 247, мог. № 987.

⁹¹ ДХМ, інв. № 8644 (визначення Т. І. Костромичової).

⁹² Кадеев В. И. Херсонес Таврический..., с. 36.

⁹³ Велков В. Тракия и Долина Мизия..., с. 154.

⁹⁴ Велков В. И. Градът в Тракия и Дакия..., с. 112—172; Histria. — Bisuc-
resti, 1954, vol. 1, р. 60—61, 571—572, 574—575, 582—583.

⁹⁵ Анон. Peripl. 80(54) — 83(57), 89(63), 117(91).

⁹⁶ Сиротенко В. Т. Письменные источники по истории Херсонеса IV—VI вв. —
УЗ Перм. ГУ, № 117, 1964, с. 101—102.

⁹⁷ ДХМ, № 1988. 1205, 5/36771; Ермітаж, № X, 1959, 121, № X; 1965, 105 та ін.;
В фондах Херсонеського музею і Ермітажу нами обліковано приблизно 50 таких
світильників.

⁹⁸ Дремисзова Цв. Неопубліковані матеріали от големата пещера край с. Ма-
дара. — ИНМК, Варна, 1960, кн. 1, с. 67—82, обр. 9, 4; 16, I—3; Majewski K.
Kultura grzyńska w Bułgarii. — Wrocław-Warszawa-Krakow, 1969, с. 126,rys. 217.

⁹⁹ Тончева Г. Керамична роботильнича край с. Кранево. — ЙАДС, 1953, кн. 9,
с. 81—88, обр. I—X.

¹⁰⁰ Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 150; Кадеев В. И. Отчет о раскопках на
участке «центр квартала» в портовом районе Херсонеса в 1975 г. — ААМ ХГУ, 1976,
л. 15.

¹⁰¹ ДХМ, № 4120/10, 20773; Ермітаж, інв. № X, 1908, 671; Беляев А. С. Обломок
стеклянного сосуда из Херсонеса. — СА, 1966, № 3, с. 233—235; Recent Important
Acquisitions. — JGS 1959, vol. 1, р. 107; Heichelheim F. M. Wirtschaftsgeschichte des
Altägypten. — Leiden, 1938, Bd 1, S. 803.

¹⁰² Ермітаж, № X, 1892. 59; Isings C. Op. cit., p. 126,fig. 105, Morin-Jean M.
Op. cit., p. 81—82, fig. 82—83.

¹⁰³ ИАК, Спб., 1904, вып. 9, с. 10, склеп № 1315.

¹⁰⁴ То же, с. 26, рис. 10; Кропотkin B. B. Римские импортные изделия..., с. 34,
115, № 1083; Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 150.

Д. Н. КОЗАК, Г. О. ПАШКЕВИЧ

Про землеробство племен

Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери

В останні роки на Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі ви-
явлено ряд пам'яток рубежу і перших століть нашої ери, близьких до
пшеворської культури Південної Польщі. На багатьох з них (Підб-
ріці, Сокільники І, Чишки, Пасіки-Зубрецькі, Зубра, Підбірці та інші)
проведено широкі археологічні дослідження. Одержані матеріал доз-
волив скласти культурно-археологічну характеристику виявлених пам'я-
ток, визначити місце їх носіїв у процесі етнокультурного розвитку цього
регіону¹, висвітлити деякі сторони господарської діяльності племен, що
займали на рубежі та в перших століттях нашої ери територію Верх-
нього Подністров'я і Південно-Західної Волині. Соціально-економічний
розвиток пшеворських племен висвітлений в ряді праць польських ар-
хеологів². Природні умови та рівень соціально-економічного розвитку
населення Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя близькі до
Південної Польщі. Тому характер господарської діяльності пшеворських
племен регіону, який ми розглядаємо, характеризується тими ж рисами,
що й на території Південної Польщі. В даній статті подано матеріали,
які доповнюють картину господарської діяльності племен пшеворської
культури.

Провідною галуззю господарства було землеробство. Підтверджує
це топографія поселень. Вони розташовані, як правило, на сонячних
схилах поблизу долин з водоймищами і оточені чорноземними ґрунта-
ми. Таке розміщення поселень не випадкове, а диктувалося в першу
чергу придатністю місця для землеробства. Культурний шар поселень,

житлові й господарські споруди насычені матеріальними залишками, що є ознакою довготривалості їх існування. На ряді поселень відкрито кілька будівельних, хронологічно послідовних горизонтів. Так, на поселенні в Підберізцях є ряд житлових і господарських об'єктів I ст. до н. е. — III ст. н. е. Така ж картина простежується і на поселенні в Пасіках-Зубрецьких. Ці дані свідчать про інтенсивний характер землеробства з перелоговою системою обробки землі. Підсічне землеробство при його малопродуктивності не могло б забезпечити населення, яке довго жило на одному місці, достатньою для життя кількістю продуктів.

На жаль, на поселеннях не виявлено знарядь праці, безпосередньо пов'язаних із землеробством. Причиною цього є не стільки недостатня дослідженість пам'яток, скільки надзвичайна цінність цих знарядь для тогочасного населення. Крім того, деякі знаряддя землеробства виготовлялись з органічних матеріалів, які не збереглися до нашого часу³.

В цих умовах особливо цінні палеоботанічні дослідження матеріалів пшеворських поселень. При вивченні кераміки чотирьох поселень — Сокільники I, Підберізці, Підбірці, Чишки — виявлено чимало чітких відбитків, які добре передають морфологічні особливості зерна, насіння, соломинок, лусочок, листочків культурних рослин. Вони зустрічаються на зовнішній поверхні денець посудин, на зовнішній і внутрішній поверхнях стінок. Результати дослідження приведені в табл. 1.

Слід відзначити, що кераміка пізньолатенського часу відрізняється від пізнішої наявністю великої кількості рослинних домішок, особливо на верхньому шарі, завдяки чому посудини мають ошершавлену поверхню. Часто на поверхні посудин простежуються сліди згладжування соломою.

Пшениця. Відбитки зерен виявлено на кераміці з трьох поселень. Відсутність їх на поселенні в Підбірцях пов'язана, мабуть, з нечисленністю матеріалу. Найбільше відбитків трапилось на поселенні III ст. н. е. в Сокільниках, вони належали в основному пшениці двозерниці (*Triticum dicoccum*). Характерні особливості зерна збереглися добре. Вони були продовгуватими, загостреними з двох кінців. Частіше зустрічалися зерна, що відбилися дорзально. На фрагменті № 1845 відбилася частина колоска з ніжкою і лускою (рис. 1, 1). Пластилінові моделі, зняті з відбитків зерен пшениці двозернички, мали такі розміри:

Поселення	Довжина (L)	Ширина (B)	Індекс (L) (B)
Сокільники	8	2,8	2,8
	7,2	2,8	2,5
	7	2,5	2,8
	8,2	3	2,7
	9	2,8	3,2
	8	2	4
	7	2	3,5
	6,5	2,2	2,9
Підберізці	7	2,4	2,9
	8	2,6	3
Чишки	7	2,8	2,5
	7,2	3	2,4

Таким чином, середні розміри зерен становлять: довжина 7,5, ширина 2,5 мм, індекс довжина / ширіна 2,9.

Пшениця двозернишка — одна з найдавніших зернових культур була відома вже першим землеробським племенам Передньої Азії в VIII—VII тисячолітті до н. е. В Європі її використовували племена культури лінійно-стрічкової кераміки. Чимало знахідок цієї пшениці трапляється на території Польщі, Чехословаччини, Данії, Англії, Швей-

Таблиця 1. Схема видів та кількості відбитків культурних рослин, виявлених на в І ст. до н. е. — III ст. н. е.

Поселення	Хронологія	Кількість фрагментів	Рос		
			пшениця двозернянка	пшениця спельта	пшениця карликова
Підберізці	I ст. до н. е.	2788	1	2	
	I—II ст. н. е.		1		
	III ст. н. е.			1	
	I—III ст. н. е.				
Чишки	I ст. до н. е.	230	2		
Підбірці	I ст. н. е.				
Сокільники	III ст. н. е.				
По періодах	I ст. до н. е.	1047	9	1	3
	I—II ст. н. е.		3	2	
	III ст. н. е.			1	
	I—III ст. н. е.		10	1	3
Всього	I ст. до н. е. — III ст. н. е.	4563	13	4	3

царії, починаючи з неоліту і до римського часу включно⁴, що вказує на велике значення рослини в первісному землеробстві. В перших століттях нашої ери вона стала поступатися місцем голозерній пшениці, проте повністю не зникла і вирощувалася до початку ХХ ст.⁵

На Україні знахідки двозерної пшениці відомі починаючи з раннього трипілля (IV тисячоліття до н. е., поселення Лука-Врублівецька). На поселенні епохи бронзи Магала виявлено обвуглені зерна трьох плівчастих пшениць—дво-однозернянки і спельти⁶. Після значної перерви, пов'язаної, очевидно, з відсутністю палеоботанічних досліджень, двозернянка виступає як одна з провідних культур на пам'ятках черняхівського типу. Обвуглені зерна цієї рослини відомі й на поселенні в Лепесівці⁷.

На пам'ятках культури карпатських курганів і зарубинецької культури Середнього Подніпров'я знахідки полби відомі у вигляді відбитків на кераміці, а також у вигляді обвугленого зерна⁸.

На пам'ятках пшеворської культури Польщі пшениця двозернянка відома з I ст. до н. е. до IV ст. н. е.⁹ На території Словаччини пшениця двозернянка також є основною з посівних культур в латенський і ранньоримський часи. Обвуглені зерна виявлені на поселеннях Дивинка і Липтовська Мара¹⁰. У деяких пробах двозернянка переважала серед інших зернових культур.

В досліджуваних матеріалах виявлено також відбитки іншої плівчастої пшениці—спельти. Для її зерен характерний тупий, заокруглений вершечок і загострена основа, а також більша округленість порівняно з іншими плівчастими пшеницями. Пшениця спельта з'явилася у південно-західній частині СРСР разом з одно- і двозернянкою ще в неоліті і особливо була поширенна в епоху бронзи. На рубежі нашої ери та пізніше вона ще була однією з основних зернових культур. Спельта траплялась також в обмазці на поселенні Глибоке Чернівецької області (культура карпатських курганів) та у вигляді обвуглених зерен на черняхівському поселенні в Лепесівці Хмельницької області. На цьому ж поселенні відбиток колоска спельти виявлено в шарі ранньослов'янського часу. Відома ця пшениця також у пізньому середньовіччі (поселення Старий Орхей), а писемні джерела вказують на вирощування її в Молдавії навіть у кінці XIX ст.¹¹

Крім відбитків плівчастих пшениць — двозернянки і спельти — в досліджуваних матеріалах виявлено відбитки зерен голозерної карликової пшениці (*Triticum compactum*) (рис. 1, 2). Вони досить широкі, округлі, з величиною індексу довжина / ширина 1,3—1,5. В Європі

кераміці поселень Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя

ліна

ячмінь плівчастий	ячмінь голозерний	жито	просо	горох	вика ервіля	конопля	костер	чечевиця	терен
2	1		2 1	1					
3	6	1	28	1	4			1	1
2	2	3	9	3	2	2	4		
2	1 4	1 1	8 3	1 3	2 2	2	4		
2	2	3	9	3	2	2	4		
3	6	1	28	1	4			1	1
7	13	6	48	5	8	2	4	1	1

знахідки цієї пшениці відомі вже в неоліті. У південно-західній частині СРСР перші знахідки карликової пшениці відносяться до ранньотрипільського часу, проте їх значення порівняно з іншими видами незначне. Можливо, ѹ пізніше, на рубежі та в перших століттях нашої ери, вона була лише супутником у посівах плівчастих пшениць, оскільки знахідки карликової пшениці на поселеннях зарубинецької і черняхівської культур поодинокі. В масовій кількості карликова пшениця, на думку З. В. Янушевич, з'явилася лише в середньовіччі (для Дністро-Прутського району) і була відома в посівах до кінця XIX ст.¹²

Таку зміну складу вирощуваних пшениць дослідники пояснюють біологічними особливостями. Так, посіви карликової пшениці більш сприятливі при перелоговій системі землеробства, оскільки вона має коротку соломину, що охороняє посіви від полягання в умовах родючих ґрунтів, які були в наших степовій і лісостеповій зонах.

На перших етапах у посівах двозернянка займала провідне місце завдяки міцній кореневій системі, що дозволяла рослині вкорінятися на цілині. Пізніше, з введенням оранки, з'явилися складності при висіванні двозернянки. Для посівів використовувалися невимолочені колоски, що чіплялися при боронуванні за зуби борони і витягувалися на поверхню. Тому більш зручними для посівів виявилися голозерні пшеници.

Ячмінь. Ця зернова культура виявлена у відбитках на поселеннях пшеворської культури у вигляді двох форм — голозерної і плівчастої.

Починаючи з неоліту поряд із пшеницею-двозернянкою однією з головних культур був ячмінь. Його знахідки відомі на археологічних пам'ятках Польщі, Чехословаччини, Голландії, Австрії, Німеччини, Швейцарії. У південно-західній частині СРСР достовірні знахідки ячменю трапляються починаючи з пам'яток раннього трипілля і культури Гумельниця¹³.

Зерна голозерного ячменю мають правильну овальну форму. Проте встановити, яким боком відбилося зерно, в жодному випадку не вдалося. Це пов'язано, очевидно, з розбуханням зерна в сирій глині, яке привело до згладжування черевної борозди і спинної западини.

Зерна ж плівчастого ячменю, на відміну від голозерних форм, залишили чіткі відбитки. Луска, в якій знаходиться зерно, запобігала його розбуханню. В одних випадках були виявлені зерна, що відбилися черевним боком. На них добре простежується борозда, що розширюється до верху (рис. 1, 3). На інших відбитках добре виділяються три

поздовжні жилки зовнішньої квіткової луски зерна, які відбилися спинним боком (табл. 2).

На території Польщі ячмінь порівняно з іншими культурними рослинами виявлений на більшості поселень, причому, як і в Подністров'ї, представлений двома формами — плівчастою і голозерною.

Ж и т о. Відбитки зерен виявлені на кераміці з усіх досліджуваних поселень. Зустрічаються вони на зовнішній та внутрішній поверхнях стінок, денець. Зерна були видовженими, вузькими з усіченою вершиною

і загостrenoю основою. Їх розміри представлені в табл. 3.

На території Польщі жито виявлене на п'яти з шести досліджуваних пам'яток. Враховуючи це, польські дослідники вважають, що воно входить до складу тих культурних рослин, які вирощували племена пшеворської культури. В. Гензель, виявивши там зерна жита, вважає, що цю культуру стали вирощувати ще в гальштатський час¹⁴.

На території України знахідки жита були відомі лише з римського часу. В матеріалах черняхівської пам'ятки в Лепесівці виявлено обвуглені зерна жита¹⁵. Один відбиток жита знайдений також на поселенні Харівки на Десні (зарубинецька культура). Проте ні ці знахідки, ні знайдені зерна жита на скіфських

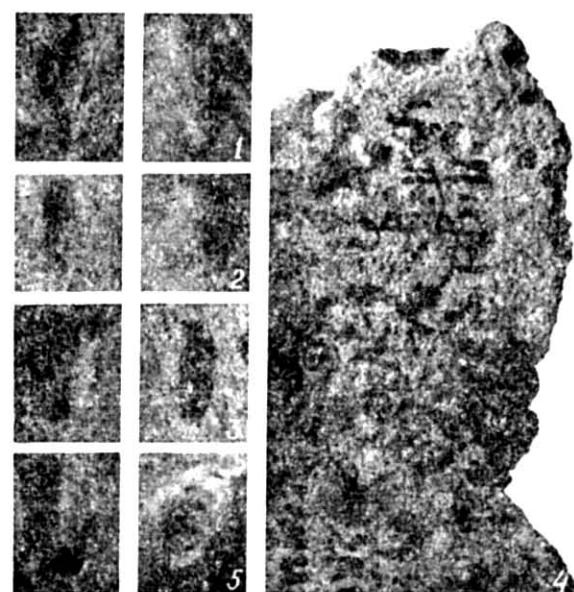

Рис. 1. Відбитки зернівок культурних рослин, терену та їх пластилінові моделі:

1 — відбиток колоска (*Triticum dicoccum Schrank*) на фрагменті з поселення Сокільники; 2 — відбиток зернівки карликової пшениці (*Triticum compactum L.*) на фрагменті з поселення Підберізці; 3 — відбиток зернівки плівчастого ячменю (*Hordeum vulgare L. polystichum*) на фрагменті з поселення Підберізці; 4 — відбитки проса (*Panicum miliaceum L.*) на дні горщика з поселення Підберізці; 5 — відбиток половини кісточки терену (*Rhus spinosa L.*) на фрагменті з поселення Підберізці.

поселеннях (матеріали Б. А. Шрамко, О. Д. Ганіної) не переконали З. В. Янушевич в існуванні жита як культурної рослини. Всі перелічені знахідки вона відносить до форм бур'яно-польового жита, спираючись на такі морфологічні ознаки, як форма і розмір зерен¹⁶.

Таблиця 2. Розміри відбитків зерен голозерного і плівчастого ячменю

Поселення	Голозерний			Плівчастий		
	довжина	ширина	індекс	довжина	ширина	індекс
Сокільники	5	2,8	1,7			
	5,2	2,5	2	9	4	2,2
	6	2,5	2,4	8	3,4	2,3
	4,8	2,3	2	8,5	3,2	2,6
	6	2,8	2,1	8,2	3,8	2,1
	6	2,5	2,4			
Підберізці	5	3	1,6			
	5,8	2,8	2			
	5,2	2,8	1,8			
	5,2	3	1,7			
	6,5	2,8	2,3			
Чишкі						
Підберіці						

А. П. Іванов наводить дані, відповідно до яких зерна бур'яно-польового жита відрізняються великою різноманітністю форм і розмірів, причому саме це жито має найбільше і найдовше зерно¹⁷.

В Центральній та Північній Європі на пам'ятках, одночасових з черняхівською культурою, жито вже було відоме, як самостійна культура, що мала велике значення в посівах. Таким чином, можливо, що жито як зернова культура використовувалося вже з I тисячоліття н. е., а можливо, й раніше, в південно-західній частині СРСР. Крім того, відомо, що жито вирощувалося довгий час разом з пшеницею в змішаних посівах, які називалися «суржа», або «суржик». Ця суміш була поширена в Закавказзі, Росії, Малій Азії, західній Франції і давала надійні урожаї при несприятливих умовах.

Жито стало відомим в Європі з III тисячоліття до н. е.¹⁸ Виходець з Середньої Азії, ця рослина в Європі перетворилася на культурну і стала відомою на берегах Балтики і Вісли в другій половині III тисячоліття до н. е., а до кінця неоліту поширилася вздовж Дунаю.

Існує також інша точка зору, що жито у вигляді одомашненої культури з'явилося в Центральній Європі на початку I тисячоліття до н. е., а в ранній залізний час просунулося на північ, де культивувалося вже як більш надійне, ніж пшениця і ячмінь (в Британію, Німеччину, Скандинавію). В римський час воно було введено в культуру в Угорщині, Італії, Туреччині, Греції¹⁹.

Пр ос о. Відбитки проса найбільш численні. Найчастіше вони зустрічаються на зовнішній поверхні денеца (рис. 1, 4), що пов'язане, очевидно, з використанням зерна і луски для підстилки під сирі невипалені посудини. Розміри зерен: довжина 2,6 мм, ширина 1,8 мм.

Просо в південно-західній частині СРСР культивувалося починаючи з неоліту, проте порівняно з пшеницею і ячменем зустрічалося мало. Багато відбитків проса з'являється в кераміці поселень епохи бронзи і раннього заліза. На черняхівських поселеннях Делакеу і Комрат, Лепесівка і Петрени воно було виявлене також у вигляді обвугленого матеріалу. Чимало знахідок його відомо протягом усього середньовіччя в Дністро-Прутському районі. На рубежі нашої ери просо поширювалось в лісостеповій та лісовій зонах нашої країни. На думку З. В. Янушевич, воно займало перше місце серед інших зернових у племен зарубинецької культури²⁰.

У невеликій кількості на кераміці представлені відбитки інших культурних рослин — гороху, вики, чини, коноплі, а також дикоростучих — терену (рис. 1, 5).

Привертають увагу знахідки вики ервілії, які відомі з неоліту. Вперше вона була виявлена в Трої, потім на поселенні бронзового часу Тошег в Угорщині. Чимало зерен виявлено в Болгарії на поселеннях культури Гумельниця. У південно-західній частині СРСР найраніші знахідки вики ервілії відносяться до пам'яток раннього Трипілля, потім вона була виявлена лише на середньовічній пам'ятці Старий Орхей²¹.

Насіння чини було виявлене на черняхівському поселенні Комрат I. Знахідки цієї культури відомі переважно в південних районах, оскільки ця рослина посухо- та тепlostійка. Горох поширений у більш північних областях завдяки морозостійкості і вологолюбності.

На пшеворських пам'ятках у Польщі бобові і технічні рослини, зокрема конопля, льон, кельтський біб, вика посівна, гречка та горох, виявлені лише в одиничних екземплярах²². Це ж явище простежується

Таблиця 3. Розміри відбитків зерен жита

Поселення	Довжина (L)	Ширина (B)	Індекс $\frac{(L)}{(B)}$
Сокільники	7,3	1,8	4
	7,2	2,1	3,4
	6	2,1	2,8
Підберізці	7,1	2,1	3,3
Чишки	8	2,3	3,4
Підборці	7,2	2,3	3,1

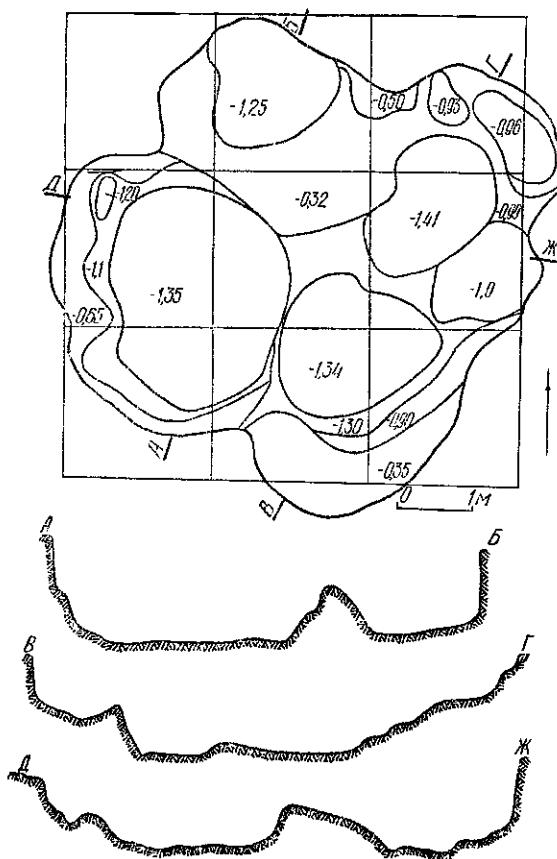

Рис. 2. План та розрізи млинової споруди з поселення у Пасіках-Зубрецьких.

ми, на першому місці серед вирощуваних культур на Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі було просо (табл. 1). Далі йдуть такі важливі культури, як пшениця, серед якої переважає двозернянка, та ячмінь, переважно голозерний. Велику роль серед посівних культур грали також жито та горох.

Розподіляючи одержані відбитки зерен у хронологічній послідовності, можна простежити збільшення їх кількості та розширення асортименту в III ст. н. е. порівняно з пізньолатенським і ранньоримським часами. Так, в пізньолатенський час не виявлено пшениць спельти та карликової, гороху, коноплі. Із 13 відбитків пшениці двозернянки 10 виявлено на поселенні III ст. в Сокільниках, із 6 відбитків жита 3 знайдено на тому ж поселенні. Тільки на поселенні в Сокільниках знайдено насіння коноплі. Ці показники, на нашу думку, не є випадковими, а відображають певний прогрес у розвитку землеробства племен Верхнього Подністров'я і Західної Волині протягом кількох століть.

Щодо способів зберігання продуктів землеробства (зокрема зерна) верхньодністровських поселень найбільш вірогідно, що зерно зсипали в певні ємкості (плетені кошики, глиняний посуд) і складали в ями-погреби, стінки і дно яких вимощені товстим шаром глини і випалені. Цей захід захищав від надміри вологи й холоду. Такі об'єкти виявлені на поселеннях у Підберізцях, Сокільниках I. В ямі № 3 з поселення в Сокільниках I на дні під стіною лежав великий глек, дно і стінки якого були вкриті обугленими зернами. Про те, що верхньодністровські племена знали вологостійкі властивості випаленої глини, свідчать матеріали житла-напівземлянки № 1 з поселення в Підберізцях. Житло розташоване біля підніжжя пагорба і було під-

й на досліджуваних пам'ятках.

Проте наявність перечислених бобових та технічних рослин навіть у невеликій кількості вказує на розширення асортименту вирощуваних культур, на інтенсифікацію й прогрес землеробства.

Поширення жита в посівах пшеворських племен вказує на високий рівень обробки ґрунту. Як культура з більш глибокою кореневою системою, ніж пшениця і ячмінь, жито вимагає й більш глибокої оранки.

Просо — культура, що пов'язується багатьма дослідниками з підсічним землеробством, а пшениця — з орним. Проте знахідки проса на території Польщі в пізньолатенський і римський часи, а також на пам'ятках зарубинецької, черняхівської та пшеворської культур України не можна пов'язувати лише з підсічним землеробством, оскільки всі вони розміщені в лісостеповій зоні з родючими ґрунтами. Просо в цих районах використовувалося, ймовірно, і як орна культура.

За палеоботанічними даними,

Рис. 3. Жорновий камінь з млинової споруди.

мочене ґрунтовими водами. Долівка вимощена дрібними камінцями і вимазана глиною товщиною 10 см. Глина випалена. Цей захід був застосований, очевидно, проти надміри вологості мешканнями житла. Подібні об'єкти зустрічаються у пшеворській культурі на території Польщі²³.

Для зберігання продуктів землеробства могли використовуватися також наземні господарські будівлі, виявлені на кожному з досліджених поселень. В Підберіз'ях, наприклад, вони представлені спорудами прямокутної або овальної форми площею 4—10 м², дно яких дещо опущене в материк. Над заповненням таких споруд знаходився товстий шар глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, контури яких збігалися з профілем заглибленої частини. Очевидно, стінки, а можливо, і дах цих будівель обмазувалися глиною.

Цікаву споруду (№ 1), пов'язану з господарством племен пшеворської культури досліджуваного району, відкрито на поселенні в Пасіках-Зубрецьких (рис. 2). Це велика будівля підпрямокутної форми площею 37 м², заглиблена в материк на 1,43 м, всередину якої вели три східці, вирізані в стінці. Споруда складалася з трьох з'єднаних

між собою площадок і однієї ями, відділеної від них материковим останцем. До ями з площадки № 3 вели дві сходинки, вирізані в стінці материкового останця. Площадка біля входу (№ 1) є проміжною між двома останніми і сполучає їх між собою. Дно площадки утрамбоване і на 2—5 см нижче відносно рівня дна інших площадок. Біля другої і третьої площадок в стінах на материкових виступах вирізано ряд дрібних ям-погребів і прилавків. Напроти однієї з них (№ 3) на материковому прилавку, що знаходився на висоті 0,7 м від рівня дна площадки, лежали два добре збережених жорнових каменя (верхній і нижній) від ротаційних жорен (рис. 3). Камені виготовлені з черепашника. У заповненні споруди, при дні, виявлено чимало дрібних уламків каменя-черепашника, що теж належали жорнам. Великі розміри споруди, її оригінальна внутрішня конструкція, що включала систему ям-погребів і прилавків, жорнові камені, виявлені всередині, свідчать про її громадський характер. Цілком ймовірно, що будівля служила скриньєю для продуктів землеробства і була місцем помолу зерен мешканцями поселення.

Наведені матеріали свідчать про наявність у племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя в перших століттях нашої ери досить розвинутого землеробства, яке давало можливість вирощувати зернові культури з надійним врожаем і було основним фактором їх економічного розвитку.

Д. Н. КОЗАК, Г. О. ПАШКЕВИЧ

О земледелії племен Верхнього Поднестров'я і Западного Побужжя на рубеже в первых веках нашей эры

Резюме

В статье характеризуется один из важнейших видов хозяйственной деятельности населения Верхнего Поднестровья и Западного Побужжя в первых веках нашей эры — земледелие. Источником для написания работы послужили палеоботанические исследования керамического материала, а также некоторые археологические данные.

На первом месте среди выращиваемых культур было просо. Дальше следуют такие важные культуры, как пшеница, среди которой преобладает двузернянка, и ячмень, преимущественно голозерный. Большое место среди посевных культур занимали также рожь и горох.

Распределение отпечатков зерен в хронологической последовательности позволило проследить прогрессирующий характер развития земледелия племен Поднестровья I в. до н. э. — III в. н. э.

Для сохранения продуктов земледелия использовались некоторые хозяйственные ямы, наземные хозяйственные постройки. Интерес представляет постройка № 1 из поселения в Пасеках-Зубрецких, характеризуемая как здание для помола зерна.

Материалы свидетельствуют о наличии у племен Верхнего Поднестровья и Западного Побужжя в первых веках н. э. развитого земледелия, которое обеспечивало население надежным урожаем и было основным фактором его экономического развития.

¹ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга. — В кн.: Проблемы этногенеза славян, Киев, 1978, с. 72—91; Козак Д. Н. Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — Археологія, 1982, вип. 37, с. 31—48.

² Wielowiejski J. Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności poludniowej Polski w okresie poznolatenskim i vzymskim. — MS, 1960, t. 6, s. 137.

³ Серед польських дослідників, наприклад, домінує думка про вживання для обробки землі дерев'яного рала, найчастіше без окуття, на більшості території Європи в перших століттях нашої ери (Godłowski K. Zródła archeologiczne do dziejów rolnictwa w Polsce i stan ich opracowania. — In: Studia z dziejów Gospodarstwa Wiejskiego. Wrocław; Warszawa, 1966, t. 3, N 1, s. 61—62).

⁴ Klichowska M. Najstarsze zboża z wykopalisk Polskich. — AP, vol. 20, z. 1, 1975, s. 95—99; Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованием. — Кишинев, 1976, с. 42.

⁵ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре. — МИА, 1953, № 38, с. 170—171.

⁶ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 52.

⁷ Там же, с. 54.

⁸ Вакуленко І. В., Янушевич З. В. Землеробство на Півкарпатті в першій половині I тис. н. е. — Археологія, 1974, вип. 14, с. 33—34. Пачкова С. П., Янушевич З. В. Землеробство племен зарубинецької культури. — В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 10.

⁹ Wielowiejski J. Op. cit., s. 137; Giszbert W. Wjnniki badan nad odciskami roslinnymi z Pleszowa kolo Nowej Huty. — Acta societatis botanicorum Poloniae, 1958, vol. 27, s. 209.

¹⁰ Hajnalova E. Some aspects of plant growing in the la Tene and early roman periods in North-West Slovakia. — FQ, 1975, vol. 46, p. 38.

¹¹ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 67, 72—73.

¹² Там же, с. 78—96.

¹³ Там же, с. 107.

¹⁴ Wielowiejski J. Op. cit., с. 138—140.

¹⁵ Янушевич З. В. Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка. — В кн.: Acta museorum Agriculturae. Pragae, 1973, vol. 8, N 1, s. 1—14.

¹⁶ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 25.

¹⁷ Иванов А. П. Рожь. — Л.; М., 1961, с. 83.

¹⁸ Helbaek H. The origin and migration of rye. — In: Plant life in South-West Asia. — Edinburgh, 1971, p. 265—280.

¹⁹ Renfrew J. Palaeoethnobotany. — London, 1973, p. 82.

²⁰ Пачкова С. П., Янушевич З. В. Вказ. праця, с. 8.

²¹ Янушевич З. В. Культурные растения..., с. 174, 178.

²² Wielowiejski J. Op. cit., s. 137.

²³ Godłowski K. Budownictwo oraz pozplanowanie i wielkość osad kultury przeworskiej na Górnym Śrąku. — WA, 1962, t. 34, z. 3/4, s. 322.

О. О. ГЕЙ

Скіфо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в межиріччі Дніпра та Дністра

Питання про формування черняхівської культури на території північно-причорноморського узбережжя нині залишається ще відкритим. Деякі дослідники вважають, що населення, яке залишило пам'ятки черняхівської культури в цій зоні, було прийшлим, і носії культур попереднього часу — пізні скіфи та сармати — не брали участі в її формуванні¹. Тому можна говорити лише про ті чи інші контакти між скіфо-сарматськими та черняхівськими племенами або про часткову асиміляцію скіфо-сарматських племен останніми. Але існують і інші думки. Так, наприклад, В. В. Седов вважає, що місцеві (іраномовні) племена ввійшли до складу черняхівського населення як один з його істотних компонентів². Е. А. Рікман, вивчивши пам'ятки I тисячоліття н. е. в Дністровсько-Прутському межиріччі, дійшов висновку, що сарматська культура проіснувала лише до III ст. н. е., після чого стала складовою частиною черняхівської спільноти. При цьому сармати не були асимільовані, а ввійшли до складу черняхівських племен³. Не виключено, що у формуванні черняхівської культури у нижньому межиріччі Дніпра та Дністра також брали активну участь носії попередніх культур — пізньоскіфської та сарматської. Про те, якою була їх роль, можна судити лише на підставі ретельного і всебічного вивчення сарматських та скіфських елементів у черняхівських пам'ятках даної території. Найціннішим джерелом для вивчення етноструктури стародавніх суспільств є поховальний обряд, тому саме до матеріалів поховальних пам'яток слід звернутись у першу чергу*.

Одним з перших дослідників, хто звернувся до проблеми взаємозв'язків черняхівської і сарматської культур, був Ю. В. Кухаренко. Він відзначив, що на багатьох черняхівських пам'ятках можна виділити елементи, характерні для сарматської культури: підкурганні похо-

* Досліджено матеріали черняхівських могильників, розташованих у межиріччі Нижнього Дніпра і Нижнього Дністра: Вікторовка, Каборга, Коблеве; Гаврилівка (могильник у вівчарні радгоспу «Придніпровський»), Ранжеве.

вания, звичай ховати померлих у напівсилячому та скорченому стані, із схрещеними та підігнутими ногами, поховання черепів, дзеркало в могилах та ін.⁴ Е. А. Рікман як сарматські виділяє такі елементи: могили з заплічками і підбоями, поховання у домовинах і колодах, північна орієнтація, скорчений стан похованих, положення похованих з перехрещеними та підігнутими ногами, деформація черепів, звичай класти в могили частини туші барана та коня⁵, вугілля в заповненні могильних ям. Приблизно той же перелік сарматських елементів знаходимо в працях Г. Б. Федорова та В. В. Сєдова⁶.

Деякі дослідники вважають, що сарматською спадщиною в черняхівській культурі були також деякі типи прикрас, наприклад кістяні кіраміdalni підвіски, підвіски-черепашки, намисто⁷.

Але не завжди всі перераховані елементи можна вважати безпідзубно сарматськими, принаймні більшість із них не є специфічними рисами саме сарматського поховального обряду. Так, наприклад, звичай ховати померлих головою на північ у перший половині I тисячоліття н. е. був поширений на території Південно-Східної Європи. Він зафіксований у пізніх скіфів та населення античних міст Північного Причорномор'я. Те саме можна сказати й про положення кістяків у могилах. Як у піньйоскіфських, так і в античних некрополях померлих звичайно ховали у випростаному стані, на спині, при цьому руки були або покладені вздовж тулуза, або па животі чи стегнах; ноги витягнуті, зрідка перехрещені. Тому думка про те, що перехрещені руки та ноги, покладені на животі або стегнах — специфіка сарматського поховального ритуалу, навряд чи обґрунтована. Неможливо з впевненістю відносити до сарматських елементів і положення кістяка на боці або з підігнутими ногами. Питання відносно скорчених кістяків досить складне. Висловлювалась думка, що поховання із скорченими кістяками в черняхівських могильниках належать до більш раннього часу — до епохи бронзи⁸. Але в деяких подібних похованнях, наприклад у Маслові, виявлено черняхівський інвентар⁹, що дозволяє віднести їх до черняхівської культури. Вирішити питання про походження звичаю ховати померлих у скорченому стані в черняхівській культурі можна лише шляхом ретельного зіставлення та виявлення ступеня кореляції всіх ознак, які так чи інакше пов'язані з сарматами.

Викликає сумнів думка про сарматське походження чотиригранних кістяних підвісок, які трапляються в черняхівських могильниках¹⁰. Подібні підвіски зафіксовані у багатьох народів, і питання про їх походження остаточно ще не розв'язане.

Багато зі згаданих деталей поховального обряду черняхівської культури, які мали, на думку більшості дослідників, сарматське походження, не зустрічаються на території, яка досліджується. Це підкурганні поховання, напівсидяче положення кістяків, поховання і деформація черепів, звичай класти в могили дзеркала.

Такі елементи поховального обряду, як могили з підбоями та заплічками, різні дерев'яні споруди в могилах, сліди дії вогню (вугілля, зола в заповненні, обгорілі частини дерев'яних конструкцій та ін.), намисто з черепашки, характерні не тільки для сарматських, а й для скіфських племен.

Зупинимось детальніше на могилах з підбоями і заплічками. Перші належать до найбільш характерних типів поховальних споруд сарматів на початку нашої ери на території, яку досліджуємо. Так, наприклад, в Усть-Кам'янці вони становлять 85% усіх поховань. В той же час вони відомі і в піньйоскіфських могильниках¹¹. Такі могили у першій половині I тисячоліття н. е. набули найбільшого поширення в Криму, причому зафіксовані вони в пам'ятках, які, як видно, були залишені змішаним тавро-скіфо-сарматським населенням¹². Так, наприклад, в Інкерманському могильнику вони становлять 15% усіх поховань¹³. Широко представлені в Криму й могили з підбоями (в Інкерманському могильнику — 52%, в Завітному — 22%¹⁴). У інших скіфів на

Нижньому Дніпрі обряд поховання в могилах з заплічками трапляється зрідка¹⁶.

Взаємовідносини черняхівської та пізньоскіфської культур Нижнього Подніпров'я вивчав Е. О. Симонович, який вбачав певний внесок пізніх скіфів у розвиток культури «полів поховань», зокрема він вважав, що черняхівські катакомби — пізньоскіфського походження¹⁷. Але ряд характерних деталей відрізняє ці похованальні споруди від типових пізньоскіфських. Катакомби з Коблева, Фурманівки призначалися для одного померлого, іх камери та вхідні ями простягнуті по одній осі (ІІ тип катакомб, за Б. М. Граковим). Специфікою пізньоскіфського похованального обряду є катакомби з багаторазовими похованнями, з камерами та вхідними ямами, розміщеними перпендикулярно одна до одної. Поховані лежать в них перпендикулярно до входу в камеру (ІІІ тип катакомб, за Б. М. Граковим). Подібних похованальних споруд в черняхівській культурі поки що не виявлено.

Висловлювалась думка, що черняхівські катакомби являють собою «регресивне наслідування грецьким склепам». Але за розмірами, конструкцією та особливостями влаштування класичні античні склепи — явище особливе, тому різко відрізняються від вказаних вище типів могил. Навряд, що грецька похованальна архітектура помітно вплинула на традиції побудови катакомб в черняхівській культурі.

Обряд поховання в катакомбах широко використовувався у сарматів. Найхарактерніші катакомби, в яких довгі осі вхідної ями та камери витягнуті по одній прямій. Саме цей тип похованальної споруди в результаті сарматської експансії поширюється далеко на захід у перші століття нашої ери¹⁸. Поховання в таких катакомбах здійснювались в Танаїсі, в деяких некрополях сільського Боспору, на Північному Кавказі. Тому черняхівські катакомби також можуть бути сарматського походження. Проаналізуемо кожен з цих елементів окремо. Підбої зафіковані у всіх досліджуваних могильниках і складають приблизно сьому частину трупопокладень. Причому в Ранжевому, Коблеві, Вікторівці і Каборзі їх приблизно 20—25%, а в Гаврилівці трапилось лише одне таке поховання (близько 2%) (табл. 1). Кам'яні заклади підбоїв зафіковані тільки в Ранжевому і Коблеві, дерев'яні перекриття — в двох могилах в Каборзі.

За орієнтацією та розміщенням вхідної ями підбійні могили розділяються на кілька типів:

- 1) меридіональна, на схід від камери;
- 2) меридіональна, на захід від камери;
- 3) широтна, на південь від камери;
- 4) на північний схід — південний захід, північний захід від камери;
- 5) на північний схід — південний захід, південний схід від камери.

Перший тип підбійних поховань переважає. Він представлений в Коблеві, Ранжевому, Вікторівці, Гаврилівці. Решта типів підбоїв зустрічається рідко. В Каборзі всі підбої відносяться до ІV типу, причому одна могила з парним похованням.

В конструкції підбійних могил помітні значні відмінності. Насамперед це стосується співвідношення розмірів підбою і вхідної ями та їх форми. У Вікторівці підбійні могили мають велику прямокутну яму і порівняно невеликий, короткий (значно коротший за вхідну яму) підбій, відділений невисокою сходинкою. Невеликі розміри підбоїв, як видно, визначалися тим, що поховані в них були немовлята.

Підбійні могили Каборги є досить сталим типом похованальної споруди. Всі вони однаково орієнтовані, вхідна яма та ніша підбою однакових форм (прямокутні, із закругленими кутами) і розмірів.

Підбійні могили Коблева відрізняються великою овальною в плані вхідною ямою та вузьким, довгим підбоєм. Лише могила № 47 виділяється своєю будовою. Вона має маленький підбій, контур якого в плані впи-

Таблиця 1. Могили з підбоями

Місце знаходження	Загальна кількість		Орієнтація могили		
	трупопо-кладення	могили з підбоями	південь—північ	схід—захід	південний схід—північ
Вікторівка	12	3	3	—	—
Гаврилівка	54	1	1	—	—
Каборга	18	4	—	—	4
Коблеве	50	9	8	—	1
Ранжеве	20	4	3	1	—

сується в контур вхідної ями. Кістяка в могилі не виявлено. Невеликі розміри підбійної камери дозволяють припустити, що це поховання повністю зітліло немовляти.

Будова всіх чотирьох підбійних могил Ранжевого різна. Причому три знаходять аналоги в інших пам'ятках черняхівської культури (могила № 11 за конструкцією нагадує підбій Коблева, могила № 5 — Вікторівки, № 20 — Каборги), четверта (№ 2) сильно відрізняється від усіх розглянутих вище типів поховальних споруд. Вона має велику і глибоку (3,2 м) неправильної овальної форми вхідну яму, в північній стінці якої, вище рівня дна, зроблено підбій. Розмір останнього дешо менший за вхідну яму (рис. 1).

У Гаврилівці виявлено лише одна підбійна могила з рештками скелету немовляти. За будовою вона близька до підбій з Вікторівки.

В цілому можна відзначити, що для кожного із досліджуваних могильників характерний свій, особливий, сталій тип поховань в підбоях. Винятком є тільки Ранжеве. В той же час всі підбійні могили черняхівських пам'яток досліджуваної території мають аналоги в пізньоскіфських та сарматських могильниках (Усть-Кам'янка, Новополіліпівка, Золота Балка, Завітне та ін.¹⁹).

Поховання в могилах з заплічками складають третину всіх трупопокладень у могильниках досліджуваної території (табл. 2). Всього їх виявлено 50. Найчастіше вони зустрічаються у Вікторівці, Ранжевому і Коблеві (приблизно 50%). Це сталій тип поховальної споруди: овальна або прямокутна яма з заплічками по всьому периметру (рідше з трьох або двох сторін), перекрита великими плитчастими каменями або деревом. Кам'яне перекриття зустрічається частіше. Уступ в більшості випадків починається на значній глибині.

В Каборзі трапилось три могили з заплічками, причому уступи в них мало виражені (рис. 2). В Гаврилівці конструкції могил з уступами близькі до типу подібних споруд із Вікторівки, Ранжевого, Коблева. Виділяється лише поховання № 5. Воно значно глибше решти поховань в могилах з заплічками (глибина понад 2,5 м). Замість вузького заглиблення в дні ями влаштовано велику камеру, облицьовану і перекриту дерев'яними планками. Похований лежав на 11 посудинах, які було розставлено за довгою віссю камери з півночі на південь (рис. 2, 2)²⁰. Усього в Гаврилівці зафіксовано дев'ять могил з уступами, що складає шосту частину всіх трупопокладень (табл. 1).

Цікаво, що для черняхівських могил із заплічками характерний низький уступ. Іноді глибина нижньої частини ями буває близько 50 см. Цим вони відрізняються від класичних сарматських могил з заплічками. Крім того, черняхівські могили перекриті переважно камінням, а не деревом; заплічки йдуть по всьому периметру ями, а не тільки вздовж довгих сторін.

Найбільш близькі аналоги черняхівським могилам з заплічками відомо в пам'ятках Криму першої половини I тисячоліття н. е. Тут уступи розташовані на низькому рівні (глибина верхньої частини ями більша від глибини нижньої); могили перекриті кам'яними плинтами²¹.

Розташування вхідної ями та підбійної камери					Кількість могил з кам'яними закладами	Кількість могил з дерев'яними перекриттям	Кількість могил із слідами дії вогню
північ—схід	південний північ	північний південний захід	північний захід	північний південний—схід			
2	—	—	1	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—	—	—
—	—	4	—	—	—	2	3
8	—	—	—	1	8	—	3
2	1	—	1	—	2	—	—

Ката콤би зафіковані лише в Коблеві (рис. 3), вони становлять тут близько 10% усіх поховань з трупопокладеннями²². Слід відзначити, що для черняхівської культури не характерний обряд поховань в катакомбах. Крім Коблева, вони є лише в Фурманівці²³, яка знаходиться в Дністро-Дунайському межиріччі і не входить у зону, яку вивчаємо. Аналіз черняхівських склепів-ката콤б детально подається в працях Е. О. Симоновича²⁴.

Залишки дерев'яних конструкцій в могилах зафіковані в 15 випадках, сліди дії вогню (обпалені частини дерев'яних перекріть і настилів, вугілля в заповненні) — в 26, кам'яні заклади в — 66. Решта

Таблиця 2. Могили з уступами

Місцезнаходження могильника	Загальна кількість трупопокладень	Загальна кількість могил з уступами	Кількість могил з кам'яними закладами	Кількість могил з дерев'яними конструкціями	Кількість могил із слідами дії вогню
Вікторівка	12	6	1	4	1
Гаврилівка	54	9	2	3	1
Каборга	18	3	—	2	—
Коблеве	50	22	18	2	2
Ранжеве	20	10	8	2	—

елементів поховального обряду, які так чи інакше можна пов'язати із скіфо-сарматами, зустрічаються рідко. В Каборзі знайдено два скорчені кістяка. У двох похованнях (Коблеве, Гаврилівка) виявлено залишки туші барана із ввігнутим у неї ножем.

Як відзначалось, рівень етнокультурної інтеграції в епоху, про яку йдеться, та в попередній час був надзвичайно високим, і тому в черняхівській культурі ми вже не знаходимо скіфських та сарматських елементів у їх чистому вигляді. Так, наприклад, черняхівські могили із заплічками, які репрезентовані в досліджених пам'ятках, часто перекриті не деревом, як сарматські, а кам'яними плитами. Кам'яні перекриття та заклади є, як відомо, однією з характерних деталей пізньоскіфського поховального обряду. Таким чином, тільки один цей елемент — могили з уступами, перекриті каменем, — несе в собі як сарматські, так і пізньоскіфські риси.

Безумовно, жодна з перелічених ознак окремо не може бути безперечним доказом скіфо-сарматської належності померлого. При визначенні ролі скіфо-сарматських племен у створенні черняхівської культури на досліджуваній території особливу роль набуває вивчення поховань з комплексом скіфо-сарматських елементів (табл. 3). Такі поховання становлять приблизно шосту частину всіх трупопокладень і четверту — поховань, в яких є ті чи інші деталі скіфо-сарматського поховального обряду.

Могили з заплічками за конструкцією передбачають обов'язкове перекриття каменем або деревом, оскільки катакомби — кам'яні заклади. Тому уступи в поєднанні з кам'яним або дерев'яним перекриттям та катакомби з кам'яними закладами бралися за одну ознаку.

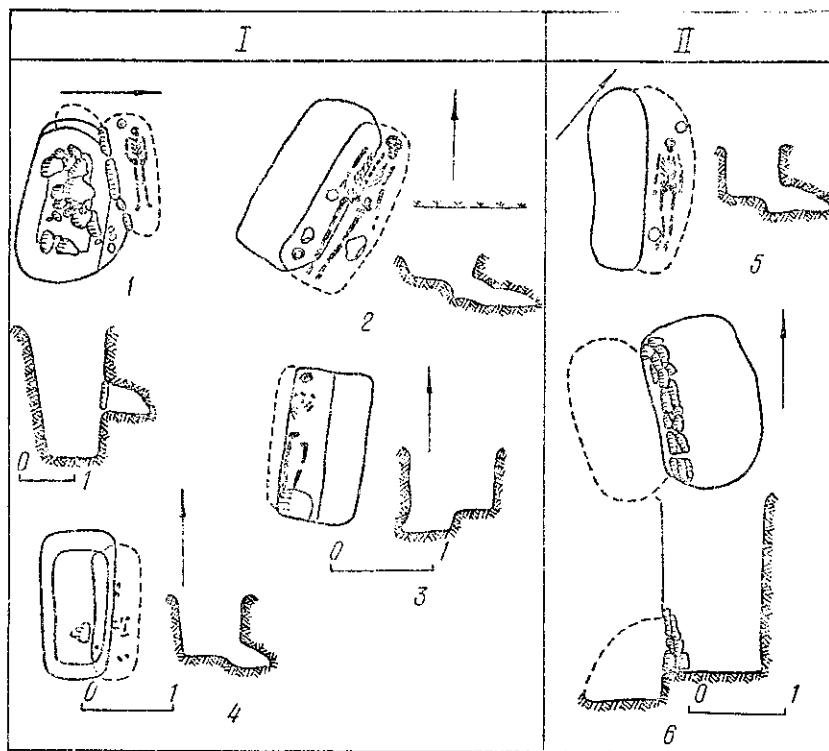

Рис. 1. Типи підбійних могил:

I — черняхівські, II — скіфо-сарматські; 1, 2, 3 — Ранжеве; 4 — Каборга; 5 — Усть-Кем'янка; 6 — Золота Балка.

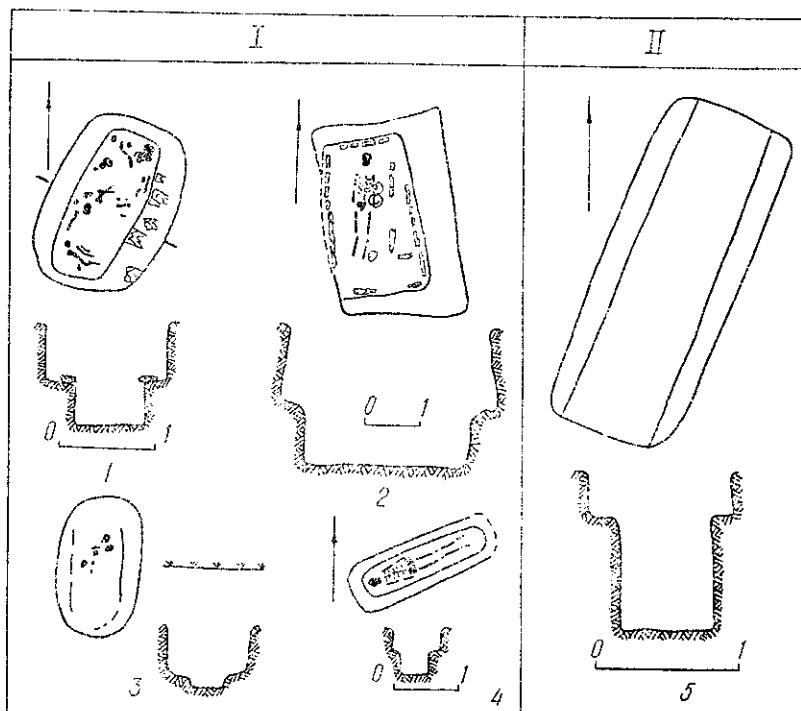

Рис. 2. Типи могил з заплічками:

I — черняхівські, II — скіфо-сарматські; 1 — Ранжеве; 2, 4, — Гаврилівка; 3 — Каборга; 5 — Завітне.

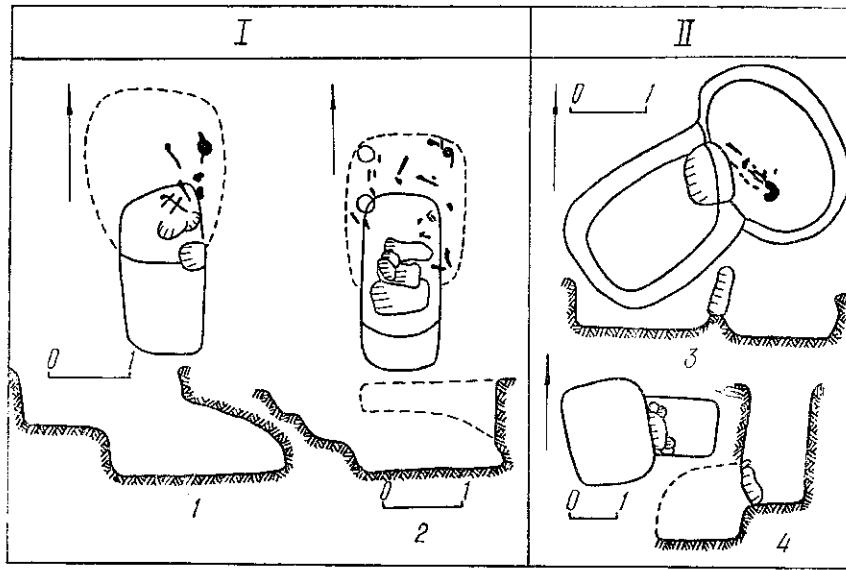

Рис. 3. Типи катакомб:

I — черняхівські, II — пазирські; 1, 2 — Коблеве, 3 — Миколаївка; 4 — Золота Балка.

Найбільшу кількість поховань з комплексом скіфо-сарматських елементів зафіксовано в Коблеві, де вони становлять 28% всіх трупопокладень. Далі йдуть Вікторівка та Каборга (17%), Ранжеве (15%) і Гаврилівка (6%).

При розв'язанні питань щодо участі скіфо-сарматів у створенні черняхівської культури, і особливо соматичної присутності їх в складі населення, яке залишило її, важливу роль відіграють також дані ан-

Таблиця 3. Поховання з комплексом скіфо-сарматських елементів

Поховання	Елемент поховального обряду					
	уступи	підбої	дерев'яні конструкції	сліди дії вогню	кам'яні заклади	катакомби
Вікторівка, № 1				+		
№ 2	+			+		
Гаврилівка, № 5	++			++		
№ 23	+		++	++		
№ 24	+		+	++		
Каборга, № 12				+		
№ 20		+		+		
№ 23		++		++		
Коблеве, № 7						
№ 8		++				
№ 13		+				
№ 15						
№ 18		+				
№ 20		++				
№ 28						
№ 33		+				
№ 38						
№ 42		+				
№ 44						
№ 45		+				
№ 53						
№ 54		+				
Ранжеве, № 2		+				
№ 5		++				
№ 20		+				

тропології. Як неодноразово відзначалось дослідниками, черняхівські черепи подібні до черепів із сарматських та скіфських поховань²⁵.

Навряд це може бути випадковим. На думку Т. І. Алексєєвої, «в світлі антропологічних даних здається правдоподібним припущення про формування черняхівської культури в осередку місцевих, очевидно, іраномовних племен»²⁶.

Таким чином, матеріали поховального обряду показують, що частина скіфо-сарматських елементів на території, яку досліджували, була значною (вони відзначенні в 85 похованнях, що становить більше половини всіх трупопокладень). Це дає підставу припустити, що скіфо-сарматські племена тут, як і в районі Дністровсько-Прутського межиріччя, входили до складу населення, яке залишило черняхівську культуру, і брали активну участь в її формуванні.

О. А. ГЕЙ

Скифо-сарматские элементы в могильниках черняховской культуры в междуречье Днепра и Днестра

Резюме

В северопричерноморских могильниках черняховской культуры доля скіфо-сарматских элементов погребального обряда значительна. В пяти исследованных могильниках они отмечены в 85 захоронениях, что составляет более половины всех трупоположений. Вероятно, скіфо-сарматские племена на исследуемой территории, как и в Днестровско-Прутском междуречье, входили в состав населения, оставившего черняховскую культуру, и приняли активное участие в ее формировании.

¹ Сымонович Э. А. Культура поздних скіфов и черняховские памятники в Нижнем Поднепровье. — В кн.: Проблемы скіфской археологии. — М., 1971, с. 73; Кухаренко Ю. В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой гортского-гепидской культуры: Тез. докл. — КСИА АН СССР, 1970, № 121, с. 58.

² Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. — М., 1976, с. 96.

³ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века н. э. — М., 1975, с. 317, 323.

⁴ Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях. — СА, 1954, № 19, с. 111—120.

⁵ Рикман Э. А. Указ. соч., с. 319—320.

⁶ Федоров Г. Б. О двух обрядах погребения в черняховской культуре (по памятникам Молдавии). — СА, 1958, № 3, с. 234—243; Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. — СА, 1972, № 4, с. 121—122; Седов В. В. Ранний период славянского этногенеза. — В кн.: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 94—96.

⁷ Diaconu G. Spätsarmatische elemente in der Sintana de Mures — Tschernejachov Kultur. — Dacia; Bucharesti. 1966; Diaconu G. Despre pandantivele prismatice de os din necropola de la Tigras. — SCIV, 1962, Ap. 13, p. 444; Ауреліан П. Следы культуры Черняхов-Сынтане де Муреш в Малой Скифии. — Dacia, 1962, 6, с. 235—256.

⁸ Сымонович Э. А. Рец.: Рикман Э. А. Памятник эпохи великого переселения народов. — СА, 1970, № 4, с. 288.

⁹ Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач. — МИА, 1964, № 116, с. 118—167.

¹⁰ Сымонович Э. А. Указ. соч. с. 72—73.

¹¹ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — Киев, 1972, с. 101.

¹² Веймарн Е. В. Археологічні роботи в районі Інкерману. — АП, 1963, т. 13, с. 30; Богданова Н. О. Могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. біля с. Завітне Бахчисарайського району. — Археологія, 1963, № 15, с. 96; Гущина Н. И. О сарматах в юго-западном Крыму. — СА, 1967, № 1, с. 40—51; Бабенчиков В. П. Чорноріченський могильник. — АП, 1963, т. 13, с. 90—123.

¹³ Веймарн Е. В. Указ. соч., с. 30.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Богданова Н. О. Указ. соч., с. 96.

¹⁶ Вязьмитина М. И. Указ. соч., с. 101.

¹⁷ Сымонович Э. А. Указ. соч., с. 73.

¹⁸ Магомедов Б. В. Культурно-этнические компоненты черняховского населения Северо-Западного Причерноморья по данным погребального обряда. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 72; Смирнов К. Ф. Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья — Поволжья и отношение к катакомбам Северного Кавказа. — СА, 1972, № 1, с. 74—76.

¹⁹ Махно Э. В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці. — АП УРСР, 1960, т. 9, с. 29, 36—37; Вязьмитина М. И. Сарматские потребления у с. Ново-Филипповка. — В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954, с. 221; Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник, с. 95—96; Гущина И. И. Указ. соч., с. 41.

²⁰ Сымонович Э. А. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. — СА, 1955, № 24, с. 303.

²¹ Веймарн Е. В. Указ. соч., с. 30.

²² Сымонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИА, 1967, № 139, с. 219; Сымонович Е. А. Черняхівські племена Подніпров'я: Культура і етнос. — Археологія, 1973, № 10, с. 18.

²³ Сымонович Э. А. Черняховская экспедиция. — АО 1975, М., 1976, с. 397.

²⁴ Сымонович Э. А. Культура поздних скифов..., с. 67—69.

²⁵ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948, с. 164, 165; Великанова М. С. Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии. — В кн.: Антропол. сб. М.; Л., 1961, № 3; Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — середина I тыс. н. э.) — М., 1972.

²⁶ Алексеева Т. И. Славяне и германцы в свете антропологических данных. — ВИ, 1974, № 3, с. 65.

О. С. СИТНИК

Мустьєрська стоянка Пронятин поблизу Тернополя

Середнє Придністров'я — виключно благодатний район для заселення і господарської діяльності первісних колективів. Це один з найбагатших палеолітических регіонів СРСР¹. Проте територія Західного Поділля періоду нижнього палеоліту, густо насичена лівими притоками Дністра мало вивчена. А між тим зручні для полювання глибокі долини Стрипи, Серета, Нічлави, Збруча та інших меридіальних притоків були заселені людиною в середньопалеолітичний час².

Долини цих річок характеризуються співпаданням яружно-балочного і надзаплавно-терасового типів місцевості з крутыми схилами в яких відшаровуються корінні породи³. Тут, у відкладах верхньої крейди (сеноманський та туронський яруси), поряд з мергелями та вапняками зустрічаються скупчення чорного кременю⁴.

Ландшафтно-кліматичні умови Західного Поділля в період плейстоцену сприяли ранньому освоєнню земель, своєрідній осідлості первісних мисливців, відносній довгочасності поселень і розвитку місцевої крем'яної індустрії. Це документується пам'ятками молодівської культури, яка тривала, розвиваючись на місцевій основі, протягом всього палеоліту⁵.

Нову стоянку мустьєрського часу відкрито 1977 р. палеолітичною експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом автора на високому (40—50 м) крутому правому березі Серету, у 800 м північно-східніше околиць с. Пронятин, в 4 км північніше м. Тернополя в уроч. Гора Круча.

Як палеолітичний пункт стоянка відома з 1969 р., коли в кар'єрі Великоглибочицького цегельного заводу трапились кістки великих википних тварин. Місце знахідки обстежувалось працівниками відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (О. П. Черниш, В. П. Савич) та Тернопільського краєзнавчого музею (І. П. Герета). У підніжжі гори на глибині 3—4 м від сучасної поверхні, в товщі вапнякового щебеню виявлено два бивні мамонта, фрагменти кісток північного оленя та кілька невиразних крем'яних виробів, на основі яких об'єкт був попередньо датований пізньопалеолітичним часом і згадувався в літературі під назвою «Великий Глибочок»⁶.

Пам'ятку переіменовано, оскільки Великоглибочицький цегельний завод, від якого пішла перша назва пункту, перестав існувати, а ділянка землі з залишками культурного шару, за сучасним адміністративним поділом, належить с. Пронятин.

Гора Круча являє собою урвищу східну частину невеликої підівальної височини, яка, піднімаючись в околицях згаданого села, поступово знижується в напрямку північного заходу.

Стоянка розміщена в басейні середньої течії ріки, яка плине в меридіальному напрямі, мандруючи серед гористо-яружної системи Подільського плато. Лівобережжя утворене широкою заплавою (300—400 м) з озерцями, чагарниками, очеретом. Лівий берег поступово піднімається до 40—50 м над рівнем ріки.

Підйомний матеріал (28 екз.) трапився в середній частині кар'єро-подібного схилу в вимоїнах шести поздовжніх паралельних траншей, залишених працівниками заводу (рис. 1). В першій (з півдня) транші стічна вода вимila глибокий (до 15 м) рівчак. Північно-східна частина

схилу вибрана досить глибоко. Траншеї тут суцільні, а вода створила сітку дрібних рівчиків. На поверхню в підошві гори виступають верстви крейдяних мергелів та прошарок черепашкового вапняку.

Закладений невеликий розкоп та кілька шурфів (76 m^2), орієнтованих за сторонами світу, в верхній частині гори дали можливість вивити на глибині 2,3—2,45 м від дійсної поверхні схилу малопотужний (15—30 см) культурний шар, а також описати розріз геологічних нашарувань (рис. 2б). Спеціальних геологічних досліджень місцевознаходження, жаль, проведено не було. Варто лише відзначити слабку диференціацію верхніх четвертинних горизонтів на загальному геоморфологічному профілі правого берега річки. Помітні на поверхні схилу терасоподібні виступи несуть, ймовірно, літологічний генезис, оскільки різко-видні тераси у даному районі Серету не виявлено.

Шар знахідок простягався на розкопаній площині майже паралельно схилу гори, відтворюючи сучасний рельєф, під кутом приблизно 10 — 20° відносно нульової. Детальна фіксація глибин крем'яних виробів показала, що більшість речей (понад 70%) лежала в тонкому (до 15 см) жовто-коричневому з буруватим відтінком прошарку, який відрізняється за кольором та механічним складом від інших нашарувань. Амплітуда вертикальної насиченості коливається в межах до 40 см. Дуже рідко кремені перекривалися і, як правило, в плані рештки рівномірно розсіяні на незначній відстані між собою, не утворюючи скupчень.

Під час розкопок 1979 р. в шурфі ($2 \times 2\text{ m}$), закладеному в верхній частині схилу на глибині 2,1—2,3 м, виявлено інтенсивне скupчення крем'яного матеріалу, характерного для виробничого центру стоянки. Всього в шурфі зібрано 846 виробів, серед них 7 нуклеусів, 298 відщепів, 37 пластин, 126 різних аморфних уламків, 464 скалки і лише 6 знарядь скребово-ріжучого призначення. Дрібні скалки, лусочки перекривали одну одну, нашаровуючись у кілька горизонтів загальною товщиною до 20 см. Більшість зустрінутих предметів — уламки, відщепи і пластини невеликих розмірів, аморфні, зубчасто-гострокутні, тонко-профільні або ж занадто масивні, які не могли бути застосовані в будь-якій механічній операції. Тут же, в горизонті знахідок дрібні вуглики, розсіяні на всій площині шурфа. Стратиграфічно матеріал залягав в чітких темно-коричневих гумусних прошарках (2—5 см).

Враховуючи сказане, слід вважати вивчений культурний шар неперевідкладеним, тим більше що слідів природного сортування і механічного руйнування не виявлено.

Фауна в культурному шарі представлена фрагментами одного зуба носорога (*Coelodonta antiquitatis* Blum) та частинами трубчастих кісток невизначені тварин (визначення Н. Г. Білан).

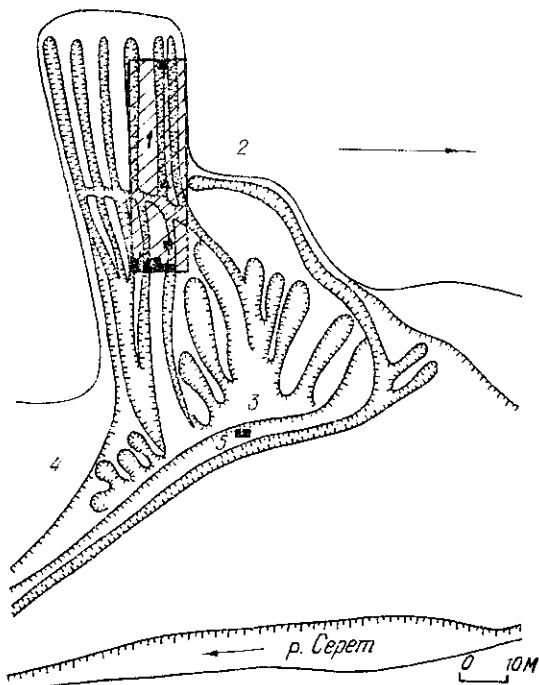

Рис. 1. Карта-схема розташування стоянки Пронятин:

1 — розкопи 1977—1978 р.; 2 — оране поле; 3 — перевідкладені верхні суглинки; 4 — площа задернована; 5 — місце знахідок 1969 р.

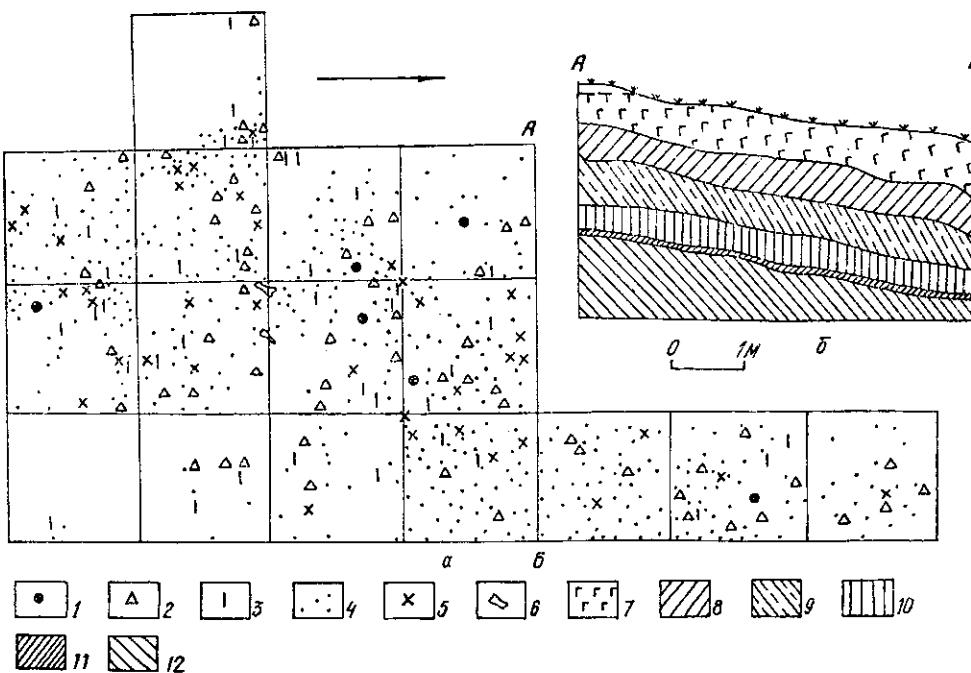

Рис. 2. План і розріз розкопу:

a — горизонтальний план розміщення культурних залишків; *б* — схематичний розріз нашарувань по лінії А—Б; 1 — нуклеуси; 2 — знаряддя праці; 3 — пластини; 4 — відщепи; 5 — природні невизначені та нуклеподібні уламки; 6 — фауністичні залишки; 7 — сучасний ґрунт, чорнозем (0,65 м); 8 — світло-коричневий кротовинний суглинок (0,55 м); 9 — темно-жовтий лесовий суглинок (0,65 м); 10 — світло-жовтий ущільнений лес з карбонатними та залізистими включеннями (0,4 м); 11 — жовто-коричневий з буруватим відтінком прошарок суглинку (0,15—0,30 м); 12 — темно-коричневий суглинок.

Сировиною для виготовлення інвентаря служив місцевий конкретний кремінь. Жовна використовувалися невеликі (найбільша пластина 9,5 см), вкриті переважно білою кіркою 0,1—1 см, яка складається з кальциту і халцедону⁷. На зламі кремінь чорний, темно- або яскіркий, деколи з жовтим чи коричневим відтінком. Більшість заготовок сколота з високоякісного чорного крейдяного кременю.

Усі вироби злегка патиновані під голубий колір, лише окремі екземпляри без патини, що дозволяє говорити про відносно швидкий темп акумуляції лесоподібних суглинків. Розміри знайдених крем'яних речей групуються основною масою в таких показниках: довжина 3—8 см, ширина 2—5,5 см, товщина 0,3—1,2 см. Переважна більшість знарядь сформована на відщепах та пластинах довжиною понад 5 см (рис. 3).

Загальна кількість предметів у збірці мусить (785 екз.) вказує на незначну насиченість культурного шару (в середньому 10 екз. на 1 м²), але, враховуючи, що 3 шурфи (2×2 м) не дали матеріалу зовсім, варто вважати шар західок дещо багатшим (рис. 2а).

Характеристика крем'яного матеріалу⁸: *напівфабрикати*: нуклеуси 6, нуклеусоподібні уламки 4; *сколи-заготовки*: відщепи примітивні 295, відщепи протопризматичні 92, відщепи леваллуазькі 60, пластини примітивні 26, пластини протопризматичні 17; *відходи*: невизначені уламки 42, скалки, лусочки 172 (всього 714).

Нуклеуси (рис. 4). Основу складають радіальні однобічні сплющені округло-овальні форми. У 4 заготовок зворотня поверхня покрита незайманою жовняною кіркою (рис. 4, 1, 5, 6), є два радіально-дво-бічних (рис. 4, 3, 4). Максимальні параметри нуклеусів (7×8×2 см) і мінімальні (4,5×4 м×1,2 см) з наявністю густої сітки негативів від дрібних відщепів на робочій поверхні стверджують їх повну спрацьованість. Є один леваллуазький черепахоподібний нуклеус (рис. 4, 6)

з негативом останнього завершуючого сколу, явно невдалого з причини, очевидно, малих розмірів залишкового напівфабрикату.

Відбивні площини на нуклеусах переважно дрібнофасетовані, рідше гладко збиті. Попереднє розщеплення кременю полягало в однобічному оформленні поверхні жовна або відповідного уламку з метою зняття за один цикл одного-двох запланованих виробів. Це була леваллуазька техніка сколювання⁹.

Подібні нуклеуси у великій кількості трапилися в четвертому шарі Молодове I¹⁰; II, 12, 12а шарах Молодове V¹¹ правого берега Дністра. Дещо схожі дископодібні нуклеуси знайдено й на лівому березі середньої течії Дністра поблизу с. Сокіл Хмельницької обл.¹² та в Касперівцях Заліщицького р-ну Тернопільської обл.¹³

В Криму нуклеуси аналогочних форм досліджені на стоянці Шайтан-Коба — одно-, двобічні, леваллуазькі заготовки з першого горизонту та зі схилу¹⁴.

Типологічно близькі нуклеуси дископодібні та леваллуазькі широко відомі й в інших географічних районах СРСР: на Десні¹⁵, Дніпровському Надпоріжжі¹⁶, на Кавказі¹⁷, в Середній Азії¹⁸ крем'яних виробів (лише цілі речі): 1 — нуклеус; 2 — знаряддя дроті; 3 — пластини; 4 — відщепи; 5 — діагональ співвідношення пластиин; 6 — діагональ співвідношення між відщепами, довжина яких більша або менша за ширину.

Варто зауважити, що з подібних нуклеусів не завжди сколювались подібні пластиини і відщепи (табл. 1).

Переважна більшість знарядь Пронятинської стоянки (87,3%) оформлена на леваллуазьких сколах, в складі яких привертають особливу увагу чотири гостроконечники. Гострокутна половина у одного обламана; збережена базальна частина являє собою леваллуазький відщеп з центробіжною огранкою спинки, фасетованою відбивною площинкою в формі «шляпи жандарма» та суцільною крайовою лицевою ретушлю (рис. 5, 11).

Ще один гостроконечник (рис. 6, 1) має листоподібну форму. Він трикутний у перерізі, розміром $8,5 \times 6 \times 1,5$ см, прямовисній у профілі з заполірованим кінчиком. Як і третій гостроконечник (рис. 6, 2) він нагадує ретушним оформленням конвергентне скребло, але заполірований, відносна масивність та відержана прямовисність вказують на ударно-проколююче функціональне призначення останніх. Ще одне знаряддя цього типу (рис. 6, 3) утворене на леваллуазькому повторному відщепі з частковою лусковою ретушшю та заполірованим кінчиком.

Схоже на гостроконечник знаряддя показане на рис. 6, 9, проте незначна товщина та вигнутий профіль дають більше підстав віднести його до типу двояковипуклих скребел-ножів. Якоюсь мірою атиповим гостроконечником може здатись знаряддя на рис. 6, 6 з обламаним боковим гострим кінцем, але справедливіше буде рахувати це знаряддя поздовжньо-випуклим скреблом-ножем.

Необхідно назвати 8 знарядь з скобелеподібними виїмками (рис. 6, 4, 7). Виїмки невеликі, круглофасетовані, розміщені переважно з гладкого вентрального боку. На одному леваллуазькому відщепі дві фасетовані виїмки, розміщені одна біля одної, формують знаряддя, по-

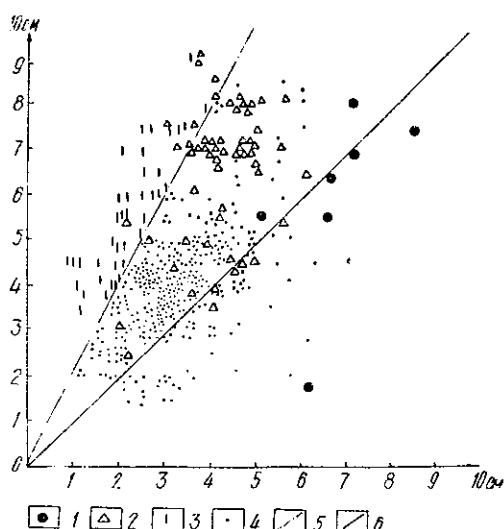

Рис. 3. Графік обліку абсолютних величин крем'яних виробів (лише цілі речі):

1 — нуклеуси; 2 — знаряддя праці; 3 — пластини;
4 — відщепи; 5 — діагональ співвідношення пластин;
6 — діагональ співвідношення між відщепами,
довжина яких більша або мінша за ширину.

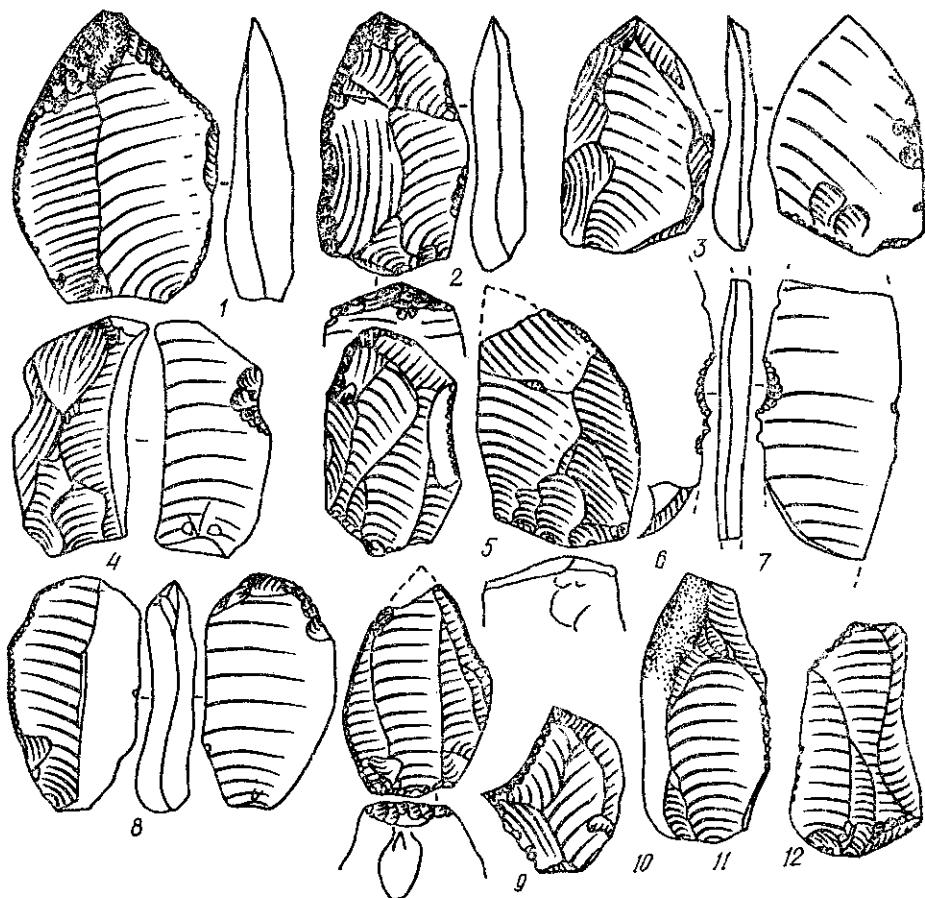
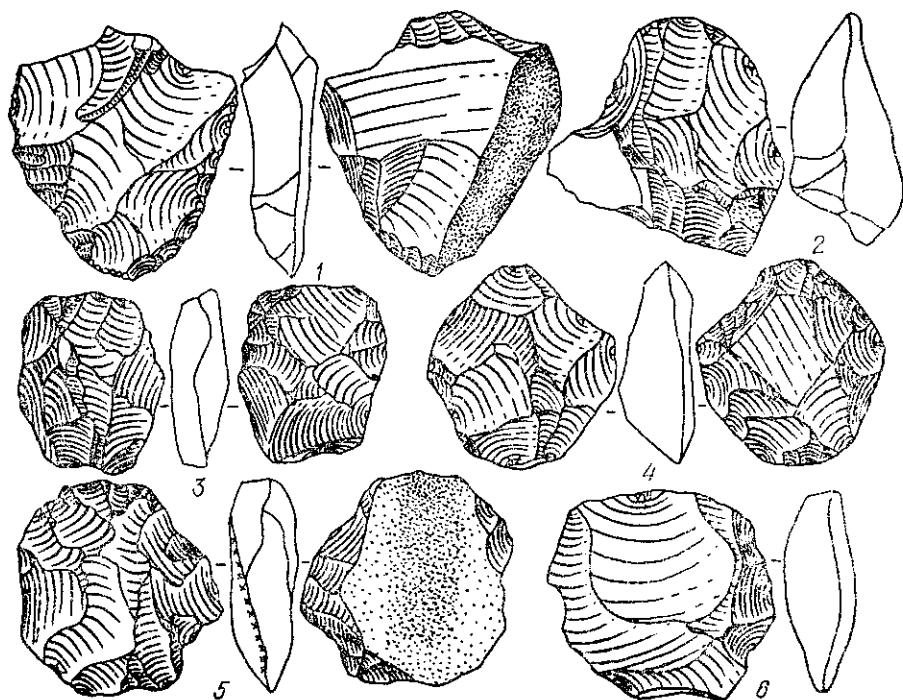

Рис. 4. Нуклеусы (1—12)

Таблиця 1. Морфологічний список знарядь праці стоянки Пронятин (1977, 1978 рр.)

Тип знаряддя	Ретуш			Всього
	лицева	центральна	альтернативна	
Гостроконечники				
підтрикутні	3	—	—	3
листоподібні	1	—	—	1
Проколка				
бокова	1	—	—	1
Пилки зубчасті				
поздовжньо-прямі	1	1	—	2
Скобелі				
поперечні	1	1	—	2
поздовжні	2	3	—	5
поздовжньо-подвійні	—	1	—	1
Скребла-ножі				
підтрикутні	6	—	—	6
овальні	3	—	—	3
напівсегментоподібні	1	—	1	2
двоековилукні	1	—	—	1
подвійно-прямі	1	—	—	1
поздовжньо-скісні	—	1	—	1
поздовжньо-прямі	8	4	—	12
поздовжньо-випуклі	10	3	1	14
поздовжньо-звивисті	6	—	1	7
поздовжньо-ввігнуті	4	1	—	5
поперечно-прямі	1	1	—	2
Скобель-різець	—	1	—	1
Скребло-ніж-різець	1	—	—	1
Всього	51	17	3	71

дібне до скобеля-різця (рис. 5, 10). В цілому скобелі не дають комплексу — робочі ділянки різокаліберні, виражені не чітко.

Малоподібні в колекції також зубчасті вироби (рис. 6, 11, 12). Зубчики частково заполіровані, робочі краї прямі, скошені. Обидва вироби на пластинах мають більш-менш масивний природний обушок, що зближує ці знаряддя з ножами.

В інвентарі місцевонаходження є також проколка, оформлена на невеликому відщепі з бокової сторони (рис. 6, 10) та маловиразне комбіноване знаряддя скребло-ніж-різець. Переважають скребла-ножі (56 екз. — 78,8%). Визначити окремо скребла і ножі без спеціальних трасологічних досліджень здається неможливим. Варто лише виділити в окрему групу ножі з жовняним обушком (рис. 5, 4; 6, 8), але говорити з певністю про їх однофункціональне призначення ми не можемо. До загальної характеристики скребел-ножів слід додати, що фрагментованих знарядь мало, майже всі леваллуазькі сколи цілі, з незначними випадковими зламами. Ілюструються скребла-ножі поздовжньо-прямі (рис. 5, 12; 6, 5), поздовжньо-випуклі (рис. 5, 1, 5—9), поздовжньо-звивисті (рис. 5, 2), напівсегментоподібні (рис. 5, 3), поперечно-прямі (рис. 5, 13).

Найближчі й найточніші аналоги інвентаря стоянки Пронятин знаходяться в мустьєрських комплексах Молодове I (шари 1—5)¹⁹ і Молодове V (шари 11—12)²⁰. Загалом для мустьє Середнього Придністров'я характерна класична техніка леваллуа, хоча поряд співіснував інший (протилежний) тип середньопалеолітичної культури — зубчасте мустьє²¹.

Значну подібність до матеріалів Пронятина можна спостерігати в леваллуазькому комплексі Скубової Балки Дніпровського Надпоріжжя (особливо напівсегментоподібні ножі з обушком)²², Шайтан-Коби в Криму²³ (хоч леваллуазькі вироби кримських стоянок відрізняються

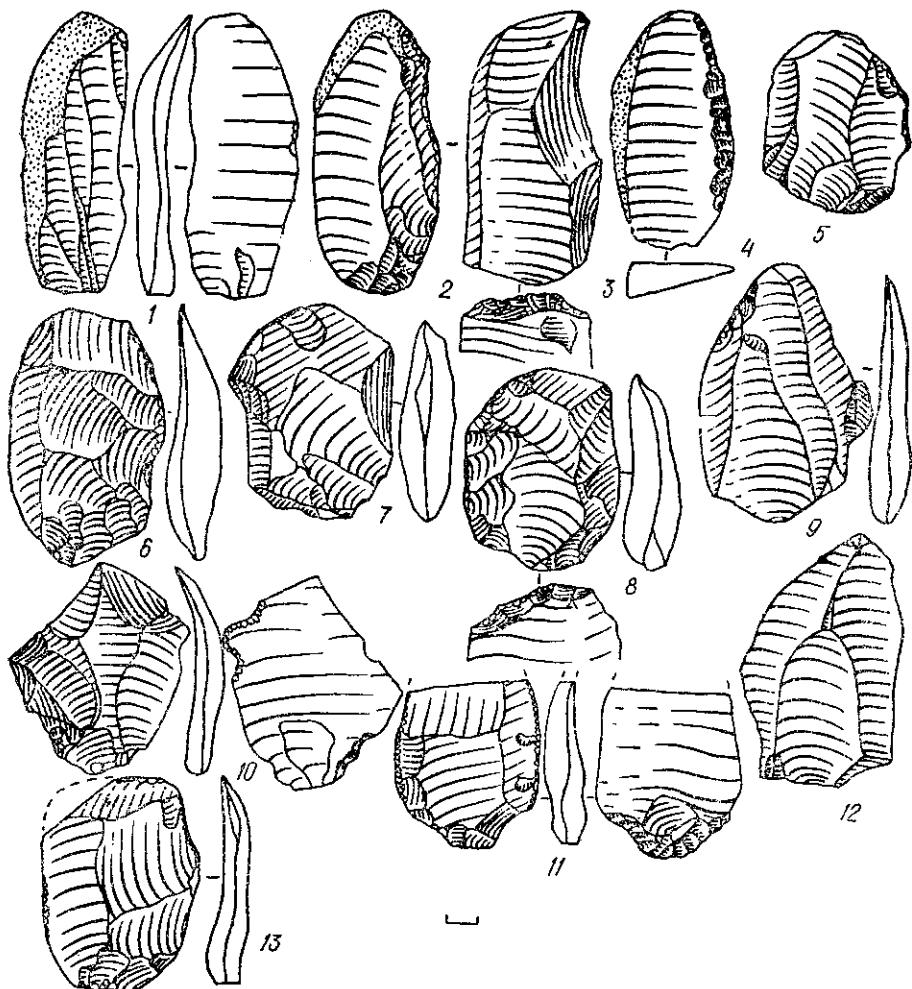

Рис. 6. Крем'яні знаряддя праці (1—13)

атиповими, дещо недосконалими формами), частково на Кавказі²⁴, де особливої ознаки леваллуа набуває видовжено-пластинчастий стиль, і, як випадково схожі вироби, — на пам'ятках басейну р. Реут в Молдавії (Варварівка VII)²⁵.

Ретур на знаряддях Пронятинської стоянки дрібна, часткова. Як правило, вона несе функції легкої підправки і усування незначних дефектних частин, прямуючи за формуєю предмета, рідше — підгострення робочих країв. Леваллуазька техніка розщеплення наперед визначає гострі ріжучі краї заготовок, тому потребу у значному переоформленні знарядь не було. Деколи ретушшю вирівнювали або заокруглювали леза виробів, а в цілому це крайова, дорсальна чи вентральна, однорядна, плоска чи полога, іншими словами, допоміжна до форми знарядь ретуш, характерна для мустьє з леваллуазькими традиціями (табл. 2).

Масовий матеріал, як вказувалось, припадає на відщепи та пластини без додаткової обробки, аналіз яких має важливe значення. Очевидно, подібні «відходи виробництва» дають найбільш повне уявлення про комплекс. Процентна характеристика відщепів та пластин показує спосіб розщеплення, тип індустрії, ефективність виробництва та ін. Проте в даній публікації таку характеристику дати неможливо, оскільки розкопана лише частина цілого комплексу.

Таблиця 2. Кількісний та процентний склад відбивних площин, помічених на відщепах та пластинах*

Відбиваща площа	Відщепи		Пластина		Всього
	кількість	процент	кількість	процент	
Природні	32	7,1	3	7	35
Гладкі	105	23,5	9	20,9	114
Поздовжньо-підправлени	10	2,2	—	—	10
Двогранні					
прямі	9	2	1	2	10
випуклі	6	1,3	—	—	6
вигнуті	2	0,4	—	—	2
Багатогранні					
прямі	—	—	—	—	—
випуклі	14	3,1	—	—	14
вигнуті	8	1,8	—	—	8
Фасетовані					
прямі	56	12,5	4	9,3	60
випуклі	48	10,7	7	16,3	55
вигнуті	13	2,9	—	—	13
«Пожовані»	7	1,6	2	4,6	9
Невизначені	137	30,5	2	4,6	154
Всього	447	100	43	100	490

* Найголовніші індекси даної індустрії: леваллуа — 22,8; протопризматичної техніки — 21,4; пластин — 8,7; підправки відбивних площин, широкий — 64; підправки відбивних площин, вузький — 34; скребел-аюків — 78,8.

Підсумовуючи сказане, слід зробити попередні висновки. Розкопана ділянка є частиною периферійної площині невеликого літнього стійбища-майстерні відкритого типу. Поселенці полювали на холодолюбивих тварин: мамонта, носорога, північного оленя та ін.

За характером розщеплення крем'яних жовен (дископодібно-радіальна та леваллузька техніка) та способом оформлення знарядь праці індустрія стоянки Пронятин демонструє високу ступінь подібності з матеріалами дністровських стоянок Молодове I (шари 1—5) і Молодове V (шари 11, 12), що наводить на думку про їх генетичний зв'язок. Повторна обробка характеризується адекватними прийомами. Основні форми знарядь праці кількісно і якісно співпадають. Зубчасті та віїмчасті вироби поодинокі і атипові. Процентний склад пластин на молодовських стоянках дещо більший, є велика кількість протопризматичних нуклеусів, більше знарядь пізньопалеолітичного типу, тому місцезнаходження Пронятин можна попередньо датувати другою половиною мустьєрського часу.

A. С. СИТНИК

Мустьєрская стоянка Пронятин вблизи Тернополя

Резюме

В статье даны предварительные результаты полевых исследований 1977 и 1978 гг. новооткрытой мустьерской стоянки Пронятин у одноименного села на правом берегу р. Серет в Тернопольской обл.

Характеризуются непотревоженный культурный слой, условия залегания остатков, анализируются полуфабрикаты, первичная и вторичная обработка кремневых орудий.

Заметной особенностью комплекса являются леваллуазская техника расщепления, преобладание орудий на отщепах, высокий уровень фасетирования ударных площадок, наличие тонкой краевой ретуши, доминирующее число орудий больших размеров (свыше 5 см), что генетически роднит этот пункт с известными мустьерскими стоянками на Днестре Молодово I (слои 1—5) и Молодово V (слои 11 и 12).

Материал Пронятина может быть предварительно датирован второй половиной мустьерского времени.

- ¹ Величко А. А., Иванова И. К., Муратов В. М. Геологическая история Русской равнинны, Крыма и Кавказа в плейстоцене и возраст палеолитических культур. — В кн.: Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. — М., 1969, с. 24; Черныш А. П. Палеолитические стоянки Приднестровья и условия жизни их обитателей. — В кн.: Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. — М., 1969, с. 103.
- ² Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973, с. 60:
- ³ Геренчук К. И. Западно-Подольская область. — В кн.: Физико-географическое районирование Украинской ССР. — Киев, 1968, с. 196.
- ⁴ Бондарчук В. Г. Геология України. — К., 1959, с. 288—290; Заморій П. К. Четвертинні відклади Української РСР. — К., 1961, с. 64.
- ⁵ Черныш О. П. Дослідження найнижчих мустєрських шарів стоянки Молодове V в 1962, 1964 рр. — Археологія, 1971, вип. 1, с. 20.
- ⁶ Герета І. П., Харитонов Є. А. Дослідження археологічних пам'яток в Західному Поділлі: — В кн.: Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970; Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973, с. 60.
- ⁷ Лазаренко Є. К., Сердобольський Б. І. Мінералогія Поділля. — Львів, 1969, с. 57—59.
- ⁸ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976, с. 66—76.
- ⁹ Гладилин В. Н. К вопросу о технике леваллуа. — В кн.: Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977, с. 29.
- ¹⁰ Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья. — М., 1965, с. 50.
- ¹¹ Там же, с. 81, рис. 51, 3, 5; с. 86, рис. 54, 1—4; с. 92, рис. 60, 1—3.
- ¹² Черныш А. П. Некоторые итоги исследований палеолита Поднестровья (1946—1957). — В кн.: Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РПР. — Кишинев, 1960, с. 8, рис. 3.
- ¹³ Черныш А. П. Палеолит..., с. 46.
- ¹⁴ Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму. — К., 1972, с. 28, рис. 10; с. 29, рис. 12; с. 31, рис. 13; Колосов Ю. Г. Изучение материалов из Шайтан-Кобы. — МИА, 1971, № 173, с. 165, рис. 3, 1—3.
- ¹⁵ Заверняев Ф. М. Нуклеуси Хотильовського середньопалеолітичного місцевознаходження. — Археологія, 1973, № 9, с. 57, рис. 2; с. 58, рис. 3:
- ¹⁶ Смирнов С. В. Леваллуазькі комплекси Дніпровського Надпоріжжя. — Археологія, 1972, № 5, с. 57, рис. 2.
- ¹⁷ Любін В. П. Мустєрские культуры Кавказа. — Л., 1977, с. 31, рис. 14.
- ¹⁸ Ранов В. А. К изучению мустєрской культуры в Средней Азии. — МИА, 1971, № 173, с. 213, рис. 1.
- ¹⁹ Черныш А. П. Ранний..., с. 50, 90—95.
- ²⁰ Там же, с. 90—95.
- ²¹ Анистюкин Н. К. Раннемустєрское местонахождение Осыпка и некоторые вопросы зубчатого мустье в междуречье Днестра и Прута. — В кн.: Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977, с. 10.
- ²² Смирнов С. В. Вказ. праца, с. 60, рис. 3, 1, 6.
- ²³ Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба..., с. 78, рис. 33, 2, 4, 7.
- ²⁴ Любін В. П., Соловьев Л. Н. Исследование Малой Воронцовской пещеры на Черноморском побережье Кавказа. — МИА, 1971, № 173, с. 34, рис. 15, 4, 12; Любін В. П. Нижний палеолит. — В кн.: Каменный век на территории СССР. — М., 1970, с. 32, рис. 5.
- ²⁵ Кетрагу Н. А. Палеолитические и мезолитические местонахождения в бассейне р. Реут. — В кн.: Антропоген Молдавии. — Кишинев, 1969, с. 43, табл. VII.

О. Г. ВАНГОРОДСЬКА

Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України

Важливими факторами розвитку стародавніх суспільств були обмін і торгівля. При розробці питань обміну велике значення мало картографування пунктів знахідок виробів з рідкісних матеріалів: обсидіану, нефриту, лазуриту, янтарю тощо з врахуванням місця добування та поширення знахідок. Такий метод дає можливість судити про переміщення від джерел добування й виробництва, встановити ареал впливів сировинних джерел та виявити напрями стародавніх торговельних шляхів, в яких велику роль відігравала річкова система.

В Європі прикладом обміну прикрасами з рідкісних і цінних матеріалів може служити розповсюдження виробів з янтарю. Янтар —

«сонячний камінь» — легко піддається обробці. Згідно з віруваннями багатьох стародавніх народів він має таємничу магічну силу. Дослідники неодноразово відзначали поширення виробів з янтарю далеко від місця їх виготовлення. Наприклад, балтійський янтар періоду неоліту — бронзи відомий майже в усіх країнах Східної Європи аж до Заполяр'я. Численні знахідки його є й на Україні. При цьому важливо відмітити, що вироби призначалися для обміну¹.

Роль янтарю в обміні стародавніх племен розглядалася спеціалістами недостатньо. Робилися спроби картографування основних шляхів розповсюдження неолітичного янтарю. До недавнього часу єдиною найбільш повною була карта Л. В. Ванкіної², в якій територія України не враховувалася.

І. А. Лозе картографувала знахідки янтарю епохи неоліту на Європейській частині СРСР, зокрема в басейнах Дніпра і Дністра, де знаходяться природні родовища янтарю й викопних смол. Вона ж склала карту поширення східноприбалтійського янтарю в пам'ятках культури шнурової кераміки басейнів Дніпра і Дністра³.

В цій статті подаємо карту розповсюдження янтарю на території України в епоху енеоліту — бронзи, яка доповнює карту, складену І. А. Лозе, наводимо джерела добування сировини, шляхи поширення виробів та їх характеристику.

Янтар на території УРСР відомий уже з палеолітичних пам'яток Добронічівка, Межиріччя та ін., але тоді він ще не був предметом широкого обміну. На думку спеціалістів, він місцевого походження і добувався в районі Дніпра, де зустрічається у відкладеннях правого берега на південь від Києва⁴.

Янтар у неолітичних пам'ятках України не знайдено, зате в Прибалтиці він набуває в цей час найбільшого розповсюдження. Як видно з виробів, знайдених у східних від Прибалтики областях (Карелія, басейн Волги та Оки, північно-західні області РРФСР), найбільш поширений обмін янтарем був у розвинутому неоліті та в його кінці — на початку бронзової доби⁵.

Найраніші знахідки янтарних виробів у басейнах рік Дніпра та Дністра відомі на пам'ятках енеолітичної епохи, які належать до пізнього етапу трипільської культури. Три могильники софійського типу знаходяться в районі Києва (Червоний Хутір, Завалівка, Софіївка) і один усатівського типу в гирлі Дністра на узбережжі Чорного моря (Усатове — Великий Куюльник). Знахідки нечисленні, це різні за формою намистини.

В могильнику поблизу с. Завалівка⁶ виявлено дві янтарні намистини еліпсовидної форми з циліндричними отворами (рис. 1, 1). Найбільш близьким аналогом їм є янтарна намистина з поселення Тамула (заключна стадія культури ямково-гребінцевої кераміки в Прибалтиці)⁷. Намистини Червонохутірського⁸ та Софіївського⁹ могильників дещо інші: в першому вони циліндричні, з біконічними отворами, в другому — біконічних і циліндричних форм. На пам'ятці Усатове — Великий Куюльник¹⁰ знайдено одну янтарну намистину у вигляді плаского кружальця товщиною 0,4 см. Знахідки янтарних намистин на пам'ятках софіївського і усатівського типів підтверджують їх культурну і хронологічну близькість. Аналоги згаданим намистинам є на неолітичних пам'ятках культури ямково-гребінцевої кераміки Лубанської рівнини в Прибалтиці¹¹.

У ранньому періоді епохи бронзи янтар на території України більш поширений. Помітна також і більша різноманітність виробів. Відомо 18 пам'яток цього часу зі знахідками янтарю. Розглянемо їх у хронологічному порядку.

П'ять з цих пам'яток відносяться до культури кулястих амфор Погорілля і Волині (Довге, Анета, Сколобів, Коцюбинці, Іванне). Янтарні прикраси з поховання в с. Довге на Тернопільщині представлені 10 намистинами¹². Вони мають циліндричну трубчасту форму, округлі або

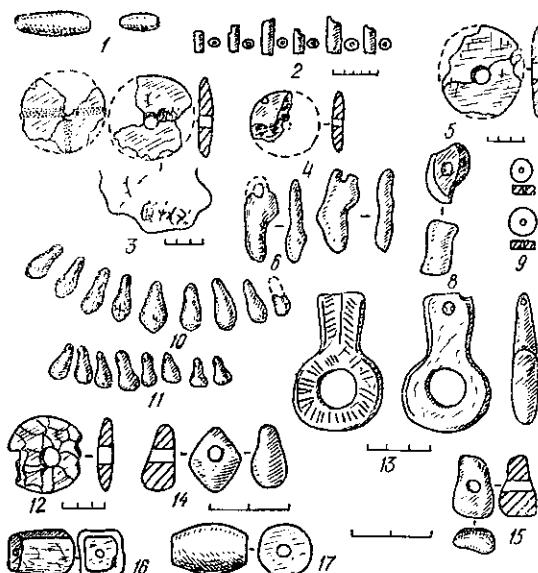

Рис. 1. Янтарні вироби епохи енеоліту—бронзи з території України.

Намистини: 1 — Завалівка; 2 — Довге; 9 — Стрільче; 10 — Пролетаріат; 11 — Стріліця; 15 — Ворошиловград; 16 — Заповітне; 17 — Широке. Підвіски: 3 — Іванне; 4 — Дусанів; 5 — Хоростків; 6—8 — Стрільче; 12 — Стріліця; 13 — Ходосовичі; 14 — Но-вомикільське.

овалальні в перетині, з поздовжнім округлим у плані отвором (довжина 2—3,7 см, діаметр намистини 0,9—1,4 см, отвору 0,4—0,6 см) (рис. 1, 2). Аналогічні намистини відомі з поховання № 1 поблизу сіл Сверчина і Богуцина (Польща)¹³, яке відноситься до культури кулястих амфор, а також серед янтарних виробів культури ямково-гребінцевої кераміки з Лубанської рівнини в Прибалтиці. Ще кілька таких же намистин знайдено і в похованнях сіл Анета і Сколобів Житомирської обл.¹⁴ В с. Сколобів трапились одна ціла і дві розкрішені циліндричні намистини з прозоро-червонястого янтарю (довжина 2,8 см, діаметр 1 см), в с. Анета — уламки подібних намистин. В с. Кочубинці виявлено янтарну підвіску в формі коліщатка

з округлим просвердленим отвором у центрі.

Привертає увагу янтарна підвіска з с. Іванне Ровенської обл.¹⁵ Це округлий, лінзовидний в поперечному розрізі диск з округлим просвердленим отвором у центрі, фрагментований. Його діаметр 11,5—12 см, товщина 1,4, діаметр отвору 2,5 см. На думку І. К. Свєшнікова, автора цієї знахідки, підвіска була амулетом. Вона прикрашена з одного боку солярним знаком у вигляді хреста, сторони якого утворюють чотири рядки невеликих округлих заглиблень, з другого боку — схематичне зображення трьох людських постатей з піднятими догори, немов для молитви, руками. Перша — найбільша постать має підкresлені ознаки чоловічої статі, вона оздоблена луком та стрілами. Дві інші менших розмірів і немов підпорядковані першій. Поруч з третьою фігурою видно ще кілька нарізок. Через погану збереженість ці знаки не піддаються розшифровці (рис. 1, 3). Автор знахідки вважає, що зображення на підвісці композиція символізує сцену поклоніння божеству, вірогідно, сонцю.

Подібні янтарні підвіски, прикрашені солярним знаком — хрестом, відомі з поховань культури кулястих амфор у Польщі — з Жежинека і Шварценова¹⁶. Для схематичних фігур на підвісці з с. Іванне аналогів серед пам'яток культури кулястих амфор немає. До того ж жодна з відомих підвісок цього типу не відповідає їй за розміром.

Наступна група пам'яток (10 пунктів), де знайдені янтарні вироби, відноситься до культур шнурової кераміки: підкарпатської, городоцько-здовбицької та середньодніпровської. Знахідки на пам'ятках підкарпатської культури (Стрільче, Рокитне, Дусанів, Хоростків)¹⁷ представлені різноманітними виробами. В кургані біля с. Дусанів Львівської обл., який відноситься до раннього етапу підильської групи підкарпатської культури, трапились фрагменти янтарної підвіски у вигляді округлого диска з отвором у центрі (рис. 1, 4). Округла дисковидна підвіска з більшим центральним і меншим бічним отворами з Хоросткова належить до другого етапу підильської групи підкарпатської культури (рис. 1, 5).

В кургані № 2 біля с. Рокитного Львівської обл., який відноситься до другого етапу верхньодністровської групи підкарпатської культури, також знайдено фрагмент янтарної підвіски у вигляді диска з круглою свердловиною. З с. Стрільче Чернівецької обл. походять плоскі округлі намистини і три підвіски з янтарю, прямі аналоги яким відсутні.

Дві з них за формою нагадують підвіски з зубів оленя, відомі в деяких енеолітичних культурах, а також янтарні зубовидні підвіски з пізньонеолітичних пам'яток Прибалтики, третя має форму, близьку до ромба. В її центрі розташована кругла свердловина, а на одному з боків — жолобчасті заглиблення (рис. 1, 6—9).

Янтарні підвіски у вигляді округлого диска з одним-двоюма отворами з сіл Рокитне, Дусанів, Хоростків та плоскі округлі намистини з с. Стрільче належать до типу виробів, характерних для культури кулястих амфор¹⁸, і вказують на їх зв'язки з культурою шнурової кераміки. Цей факт є підтвердженням для тих дослідників, які частково синхронізують ці культури¹⁹.

На поселенні Городок, яке відноситься до городоцько-здовбицької культури, виявлено руменіт — карпатську викопну смолу.

До середньодніпровської культури відносяться п'ять пунктів зі знахідками янтарю (Печкурі, Стрілиця, Пролетаріат, Ходосовичі, Ганте)²⁰. На них виявлено два типи підвісок і намистин з янтарю. Найчисленніший тип намистин — видовжено-овальні (краплеподібні) з отвором на одному кінці. Вони походять з пунктів Печкурі, Пролетаріат, Стрілиця і налічують 50 екз. (рис. 1, 10, 11). Аналогічні за формою намистини, але з отворами, які проходять через бокову і верхню сторони, трапляються серед пізньонеолітичних виробів з Лубанської рівнини²¹. В могильнику поблизу с. Стрілиця виявлено підвіску в формі плоского кружальця з великим отвором у центрі — аналогічну підвіскам, знайденим на пам'ятках підкарпатської культури з Хоросткова, Дусанова (рис. 1, 12). В уроч. Мошка біля с. Ходосовичі трапилася підвіска у вигляді пластинки трапецієвидної форми, поєднаної з плоским кружальцем з великим отвором у центрі (ключовидна). У верхній частині пластинки зроблено заглиблення, з якого в бічні сторони просвердлено отвори для кріплення підвіски. Один з плоских боків підвіски прикрашений короткими нарізними лініями, які І. І. Артеменко трактує як промені сонця і дерево життя (рис. 1, 13). Можливо, що янтарні підвіски у вигляді округлого диска з одним-двоюма отворами є прототипами численних пряжок подібної форми з інших матеріалів, які характерні для культури багатоваликової кераміки, а також добре відомі в епоху пізньої бронзи в пам'ятках зрубної культури²². В с. Гатному Київської обл. знайдено янтарну намистину.

Всі описані пам'ятки знаходяться переважно в лісостеповій зоні України, в басейнах річок Дніпро і Дністер, тому особливо цікаво, що дві з них знаходяться в степовій зоні і належать до донецької групи катакомбної культури. В с. Новомикільське Ворошиловградської обл.²³ в кургані № 1, поховання № 6 знайдені дві янтарні підвіски ромбічної трапецієвидної форми з просвердленими округлими отворами (рис. 1, 14, 15). При розкопках у Ворошиловграді²⁴ в кургані № 3, поховання № 9 знайдено дві янтарні четыригранны призматичні намистини з поздовжніми просвердленими округлими отворами (рис. 1, 16) з непрозорого темного янтарю. Analogії знахідкам з Новомикільського і Ворошиловграда поки що невідомі. В культурах середнього періоду епохи бронзи вироби з янтарю невідомі.

До епохи пізньої бронзи належать три пункти зі знахідками янтарю (с. Широке, радгосп «Степовий» в с. Заповітне, Лук'янівський курган під Каховкою)²⁵, які відносяться до пам'яток білозерського етапу зрубної культури. В кургані № 2, поховання № 2 с. Широке і в кургані № 1, поховання № 1-радгоспу «Степовий» виявлено три янтарні намистини біконічної форми з просвердленим поздовжнім округлим отвором, які

аналогічні намистині з Лук'янівського кургану (товщина 1 см, діаметр намистини 0,7 см, отвору — 0,5 см) (рис. 1, 17).

Всі знахідки виробів з янтарю на території УРСР можна поділити на два види: намистини та підвіски п'яти типів. Намистини циліндричні, еліпсоподібні, у вигляді плаского кружальця, біконічні, краплеподібні; підвіски у вигляді коліщатка з одним-двоюма отворами, ключо-, зубо-, трапеціє-, ромбоподібні.

Янтарні намистини видовжено-овальної форми (краплеподібні), еліпсоподібні, біконічні, у вигляді плаского кружальця, циліндричні та підвіски у вигляді коліщатка, ключеподібні у великій кількості зустрічаються на пам'ятках другої половини III — першої половини II тисячоліття до н. е. Прибалтики, а також в культурі кулястих амфор Польщі, Словаччини, НДР.

Порівняльна характеристика й спектральний аналіз зразків з Русланова, Стрільче, р. Бережниця²⁶ підтвердили наявність на території УРСР східноприбалтійського янтарю (більшість виробів виготовлена з жовтого прозорого янтарю без червонястих відтінків). А такий янтар характерний для Прибалтики. Український янтар має буро-червонясте забарвлення і slabку світлопроникність²⁷. З цього можна зробити висновок, що вироби з янтарю на Україні періоду енеоліту — бронзи переважно є імпортом і фіксують торговельні зв'язки з Балтикою. Але необхідно відзначити, що на поселенні Городок, як було встановлено інфрачервоною спектрограмою, виявлено руменіт (карпатська викопна смола). І на пам'ятках катакомбної культури вироби з янтарю виготовлені також, очевидно, з місцевого матеріалу.

Таким чином, виявлення виробів з янтарю на пам'ятках енеоліту — бронзи на території УРСР доповнило карту, складену І. А. Лозе, відзначило зміни шляхів обміну янтарем²⁸.

На берегах Дніпра та притоках Прип'яті виявлено 16 пунктів зі знахідками янтарних виробів: північний пункт — могильник в с. Пічкурі, розташований на березі р. Остер, лівій притоці р. Сож. Найпівденніший пункт — с. Широке на узбережжі Чорного моря. В басейні Дніпра янтар міг проникати через Західну Двіну. Важко уявити, яким чином янтар потрапив у басейн Прип'яті, хоча не виключено, що він з'явився тут з більш західних і північно-західних областей, підтверджують це знахідки однотипних янтарних виробів на пам'ятках племен культур шнурової кераміки на території України і сусідніх територіях розповсюдження пам'яток культури кулястих амфор. У даному зв'язку виникне питання про роль басейну Вісли в поширенні янтарю.

Пункти з янтарними виробами трапились також і вздовж Дністра: найпівденніший — на узбережжі Чорного моря, недалеко від гирла Дністра (Усатове — Великий Куяльник), а найпівнічніший — у верхній течії Дністра (Дусанів). Можливо, шляхи проникнення янтарю в басейн Дністра пролягали через притоки Прип'яті, але вірогідніше, що він теж з'явився тут з більш західних і північно-західних областей. Найсхідніший пункт виявлення янтарю на території УРСР — на правому березі Сіверського Дінця (Ворошиловград) (рис. 2, карта).

Зі сказаного видно, що в другій половині III — першій половині II тисячоліття до н. е. східноприбалтійський янтар на території УРСР поширювався переважно в басейнах Дніпра і Дністра. Хронологія пам'яток зі знахідками янтарних виробів України та Прибалтики може бути визначена лише приблизно: детальні критерії для її уточнення поки що відсутні, а датування і періодизація археологічних культур Прибалтики розроблені ще недостатньо.

Попередньо можна сказати, що янтарні вироби з пам'яток трипільської культури, культури кулястих амфор, раннього етапу подільської групи і другого етапу верхньодністровської групи підкарпатської культури відповідають знахідкам культури ямково-гребінцевої кераміки в Прибалтиці (Лубанська рівнина), а вироби з пам'яток середньодніпровської культури, пізнього етапу подільської групи підкарпатської

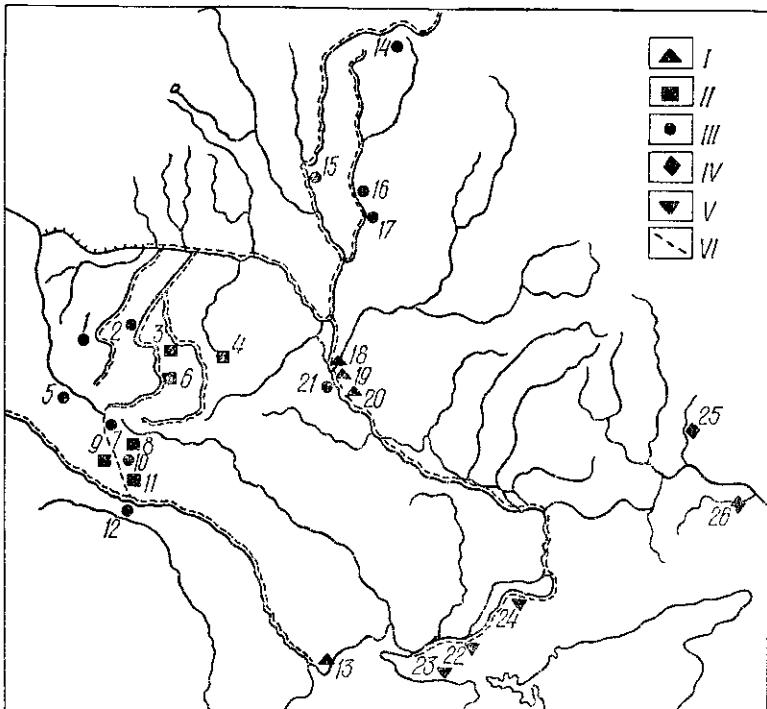

Рис. 2. Карта поширення янтарних виробів в епоху енеоліту — бронзи на Україні:

1 — Городок; 2 — Бережниця; 3 — Анета; 4 — Сколобів; 5 — Рокитне; 6 — Іванне; 7 — Дусанів; 8 — Остапове; 9 — Довгє; 10 — Хоростків; 11 — Коцюбинці; 12 — Стрільче; 13 — Усатове — Великий Куюльник; 14 — Пічкурі; 15 — Ходосовичі; 16 — Пролетаріат; 17 — Стрілиця; 18 — Завалівка; 19 — Чевонний Хутір; 20 — Софіївка; 21 — Гатне; 22 — Лук'янівський курган під Каховкою; 23 — Широке; 24 — Заповітне; 25 — Новомикільське; 26 — Ворошиловград;
 I — пункти знахідок на пам'ятках: трипільської культури; II — культури кулястих амфор; III — культури шнурової кераміки; IV — катакомбної культури; V — зрубної культури; VI — шляхи поширення.

культури, культур шнурової кераміки відповідають знахідкам з пізньо-неолітичних пам'яток Прибалтики (Лубанська рівнина, Куршська Коса). Крім того, чотири вироби з янтарю трапилися в похованнях катакомбної культури і три пункти з янтарними виробами відомі в межах поширення пам'яток білозерського етапу зрубної культури. Не виключено, що ці вироби місцевого походження, свідченням чого є наявність природних родовищ янтарю на території України і знахідки виробів з місцевого янтарю на пам'ятках палеолітичних, а також наступних епох. Питання про їх походження потребує подальших досліджень.

Таким чином, на Україні вироби з янтарю набули поширення в епоху енеоліту — бронзи, особливо ранньої бронзи. Матеріали статті є свідченням досить тісних економічних зв'язків населення України епохи енеоліту — бронзи зі Східною Прибалтикою, зокрема з районом Лубанської рівнини та деякими районами Західної Європи.

О. Г. ВАНГОРОДСКАЯ

Изделия из янтаря в культурах энеолита и бронзы Украины

Резюме

В статье впервые ставится вопрос о путях распространения янтаря на территории Украины в эпоху энеолита и бронзы, детально характеризуются типы янтарных изделий на Украине и делается попытка выяснить источники сырья и производства. На основании изучения материала автор приходит к выводу о тесных связях территории Украины с Восточной Прибалтикой в период энеолита — бронзы и приводит карту распространения янтарных находок на Украине.

- ¹ Гуріна Н. Н. К вопросу об обмене в неолитическую эпоху. — КСИА АН ССР, 1973, вып. 138, с. 21.
- ² Ванкіна Л. В. Торфяникова стоянка Сарнате. — Рига, 1970, с. 113, рис. 145.
- ³ Лозе И. А. Вопросы картографирования находок янтаря эпохи неолита на Европейской части ССР — ИАН ЛССР, 1980, № 9, с. 73—86.
- ⁴ Шовкопляс И. Г. Добраничевская стоянка на Киевщине. — МИА, 1972, вып. 185, с. 186.
- ⁵ Лозе И. А. Указ. соч., с. 77.
- ⁶ Круц В. О. Новий могильник Софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі. — Археологія, 1968, вып. 21, с. 129.
- ⁷ Янітс Л. Ю. Новые данные по неолиту Прибалтики. — СА, 1954, № 19, рис. 6, 3.
- ⁸ Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. — АП, 1956, вип. 6, с. 97.
- ⁹ Захарук Ю. М. Софіївський тіlopальний могильник. — АП, 1952, вип. 4, с. 117.
- ¹⁰ Патокова Э. Ф. Костяные и роговые изделия из Усатова. — МАСП, 1962, № 4, с. 192.
- ¹¹ Лозе И. А. Новый центр обработки янтаря эпохи неолита в Восточной Прибалтике. — СА, 1969, № 3, с. 132, рис. 5.
- ¹² Малеев Ю. М. Мегалітичні гробниці на Тернопільщині. — Археологія, 1971, № 2, с. 58.
- ¹³ Kozłowski L. Groby megalityczne na wshod od Odry. — Kraków, 1921, tabl. 10, 8, 13.
- ¹⁴ Левицький І. Ф. Пам'ятки мегалітичних культур на Західному Поділлі. — Антропологія, 1929, т. 2, с. 220.
- ¹⁵ Свєшников І. К. Нове поховання кулястих амфор на Ровенщині. — Археологія, 1973, № 11, с. 63—69.
- ¹⁶ Wiślanski T. Kultura amfor Kulustych w Polsce połnocno-zachodniej. — Kraków, 1966,rys. 6, 35, 36; 16, 7; 68, 6.
- ¹⁷ Свєшников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III—на початку II тисячоліття до н. е. — К., 1974, с. 31, 59, 62, 66, 82, 94.
- ¹⁸ Wiślanski T. Op. cit.,rys. 2, 7; 26, 12; 35, I, 2.
- ¹⁹ Свєшников І. К. Історія населення..., с. 61, 165.
- ²⁰ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М., 1967, с. 54—55.
- ²¹ Лозе И. А. Новый центр обработки..., с. 131.
- ²² Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА, 1960, № 4, с. 29, рис. 4.
- ²³ Братченко С. Н. Отчет Северско-Донецкой экспедиции в 1972 г. — НА ИА АН УССР, 1972/33, с. 13.
- ²⁴ Писларий И. А. Отчет о работе Северско-Донецкой новостроекой экспедиции в 1974 году. — НА ИА АН УССР, 1974/13, табл. XXXIII.
- ²⁵ Отрошенко В. В. Новый курганный могильник белозерского времени. — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 201.
- ²⁶ Лозе И. А. Вопросы картографирования..., с. 76, рис. 3.
- ²⁷ Сребродольский Б. И. Янтарь Украины. — Киев, 1980, с. 10.
- ²⁸ Лозе И. А. Вопросы картографирования..., с. 83, рис. 7.

I. I. ПОПОВИЧ

Курган куштановицької культури в с. Невицьке на Закарпатті

Для вивчення історії та культури Закарпаття ранньозалізної доби важливе значення мають матеріали могильника з с. Невицьке на Ужгородщині.

1978 р. Закарпатська новобудівна експедиція Інституту археології АН УРСР розкопала курган № 1, що входив до групи з чотирьох насипів. Могильник розташований на північній околиці села, в уроч. Рибник, яке займає праву терасу р. Уж, що вузькою смугою простягається між гірськими пасмами південних відрогів Карпат. Уроч. Рибник знаходиться біля підніжжя Невицького замку — відомої середньовічної пам'ятки, на місці якого в епоху раннього заліза розміщувалось гальштатське городище.

Кургани розміщені на рівнинній місцевості, обмеженій р. Уж та її рукавом, що з півдня прилягає до с. Невицьке, на площі 3,5 га з

чіткими ознаками планування. Кургани № 1—3 простягаються в напрямку північний схід — південний захід, курган № 4 знаходиться в 50 м на схід від кургану № 3.

Земляні насипи дуже знівелювані і ледве виступають над сучасним рівнем. Курган № 1 знаходиться у північній частині могильника. На час дослідження він мав висоту 0,6 м, діаметр основи 20 м (рис. 1).

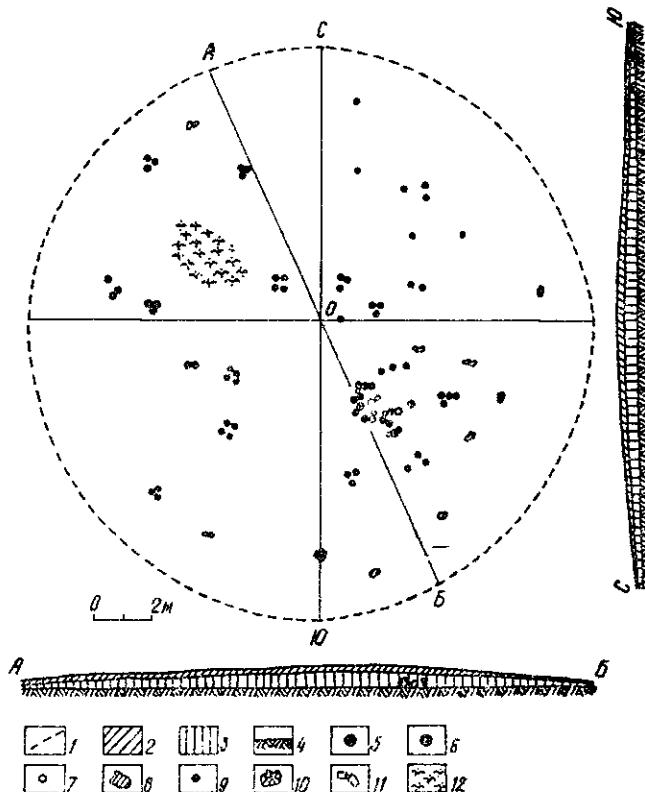

Рис. 1. План кургану № 1 в с. Невицьке:

1 — контури розкопу; 2 — орній шар; 3 — насипний шар; 4 — материк; 5 — урна; 6 — урна, накрита мискою; 7 — посудина-приставка; 8 — розвал посудини; 9 — уламки кераміки; 10 — купка кальцинованих кісток; 11 — камінь; 12 — вугілля.

Земляний насип, складений з жовтувато-лесового суглинку, мав правильну лінзоподібну форму.

На півкурганній поверхні виявлено групові поховання з трупоспаленням в урнах (рис. 2). Похованальні комплекси зосереджувались у південній частині кургану на площі 4,6 м², утворюючи дві самостійні групи (рис. 3; 4). В першу групу, розміщену в 2,1 м на південний схід від центру, входило вісім урн: № 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, більшість з яких залягала на рівні стародавнього горизонту на глибині 0,75 м від вершини. окремі урни, як, наприклад, № 3, були запущені в материковий ґрунт і знаходились на глибині 0,87 м, а мініатюрна урна № 11 та миска № 12 знаходилися в насипу на глибині 0,4 м від вершини кургану.

Друга група урнових поховань щільно прилягала до першої і складалася з дев'яти урн: № 16, 17, 20, 22, 24, 25, 27—29, які розміщувались на глибині 0,6—0,4 м від вершини, за винятком урни № 29, розташованої на стародавньому горизонті, та урни № 28, яка перекривала попередню.

Поряд з урновими похованнями у 8 м на південний від центру на стародавньому горизонті знаходилась купка кальцинованих людських кісток та залізних вудил, які теж можна вважати похованням.

Рис. 2. Загальний вигляд розкопок кургану

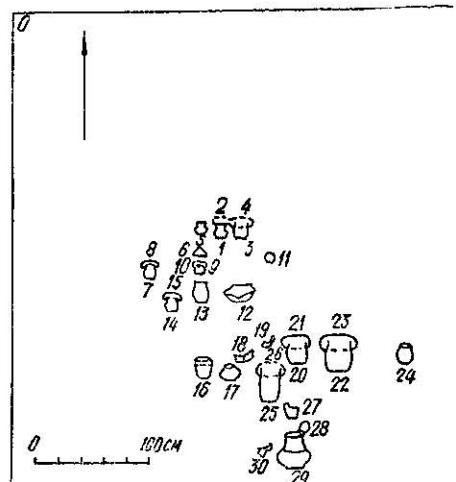

Рис. 3. Схематичний план розміщення поховань (1—30)

Рис. 4. Вид на розміщення поховань

У різних місцях підкурганної площини та в насипу зустрічались улами-ки кераміки, а в південно-східній полі кургану знаходилися чотири роз-вали посудин-приставок. Тут же, близче до бровки 0 — схід, виявлено два камені-роздиральники, за допомогою яких, очевидно, подрібнювали перепалені людські кістки перед засипанням їх в урни. В північно-захід-ному секторі підкурганної площини на глибині 0,75 м від вершини про-стежено скучення подрібнених шматків вугілля на площині $2,8 \times 0,8$ м. Відсутність перепаленої землі не дозволяє кваліфікувати дане скучен-ня вогнищем. Можливо, тут очищували кальциновані кістки від залиш-ків кремаційного вогнища. Трупоспалення здійснювалось поза межами підкурганної площини. Опис західок:

1. Урна коричневого кольору біконічної форми з витягнутими він-цями. На найбільшій частині розширення, в нижній третині тулуба простежуються чотири виступи (рис. 5, 1).

2. Донна частина посудини, яка накривала урну № 1.

3. Урна у формі корчаги з відігнутими назові вінцями, звуженим горлом і покатими плічками, які плавно переходят в округлий витяг-нутий тулуб (рис. 5, 2).

4. Миска з ввігнутими вінцями, що накривала урну № 3. Посудина погано збереглася, реставрації не піддається.

5. Урна темнувато-коричневого кольору з загладженою зовнішньою поверхнею у формі кубка з відігнутими назові вінцями, які плавно переходят у високу циліндричну шийку, та опуклобоким тулубом (рис. 5, 3). В урні серед кальцинованих кісток лежав амулет з плос-кого кварцового каменю з дірочкою посередині (рис. 5, 4).

6. Миска сірувато-коричневого кольору з ввігнутими вінцями і невеликим виступом на переломі бочка і вінець (рис. 5, 5). Миска правила за посудину-приставку.

7. Урна коричневого кольору з загладженою поверхнею форми грушоподібного горщика з високим циліндричним горлом і різким роз-ширенням у нижній частині тулуба (рис. 5, 6). В урні разом з каль-цинованими кістками знаходився і супровідний інвентар: залізний но-жик з прямою спинкою, довжина леза 8 см (рис. 5, 7), залізна поно-жа у вигляді втулки з овальним отвором для вставляння леза ножа і невеликою дірочкою на кінці для підвішування до ременя (рис. 5, 8); срібна сережка з конічною голівкою на рухомій дужці (рис. 5, 9); кістяний амулет з зуба тварини (рис. 5, 10).

8. Миска з ввігнутими вінцями і невеликими виступами, симет-рично розташованими в чотирьох місцях нижче краю (рис. 5, 12). Миска накривала урну № 7.

9. Урна коричневого кольору з загладженою поверхнею у формі біконічного горщика (рис. 5, 13). Разом з кальцинованими кістками знаходився супровідний інвентар: електрова сережка (рис. 5, 14); брон-зова застібка (рис. 5, 15); дві срібні бусини (рис. 5, 16), 41 пастова бусина (рис. 5, 17); бронзовий браслет з незімкненими кінцями, виго-товлений з напівкруглого в перетині дроту (рис. 5, 18).

10. Миска з ввігнутими вінцями і напівсферичним дном. На дні миски є наскрізний отвір (рис. 5, 19). Миска накривала урну № 9.

11. Мініатюрна урна коричневого кольору, поверхня загладжена, має форму, наблизену до біконічної, з максимальним розширенням у нижній частині тулуба (рис. 5, 20).

12. Миска з пелюсткоподібними виступами по краю вінець (рис. 5, 21).

13. Урна у формі грушоподібного горщика з ледве звуженою ший-кою, прямими вінцями і розширенім боком (рис. 6, 1), заповнена кальцинованими кістками, серед яких були супровідні предмети: за-лізний ножик з вигнутою спинкою і черенком (довжина леза 7 см, черенка — 2,5 см) (рис. 6, 2); шість кістяних уламків, очевидно, від ручки ножа, оздоблених циркульним орнаментом у вигляді кружальця з крапкою (рис. 6, 3).

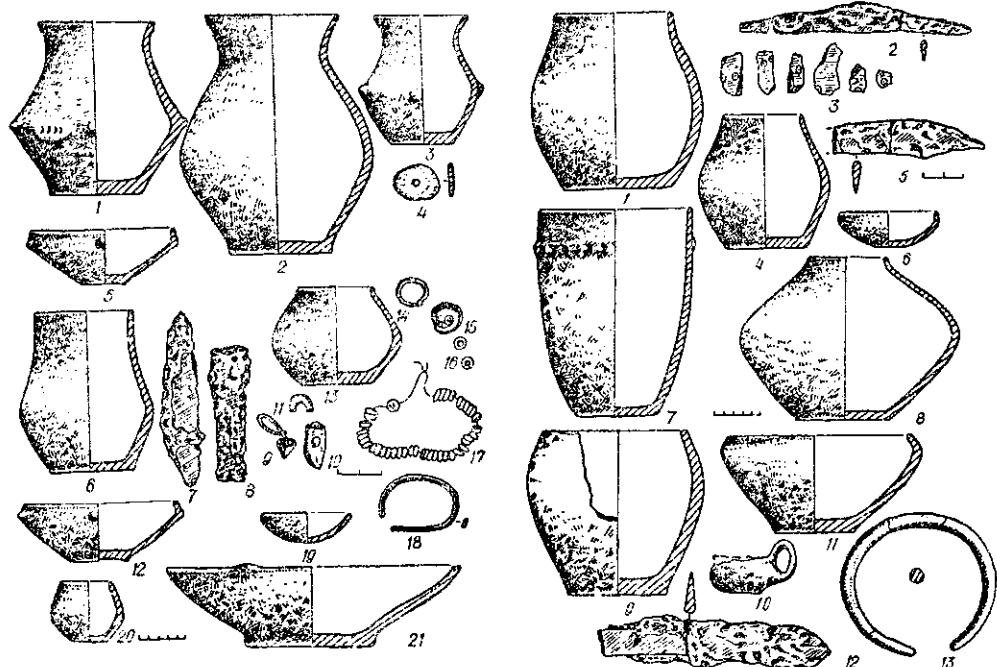

Рис. 5. Інвентар поховань (1—21)

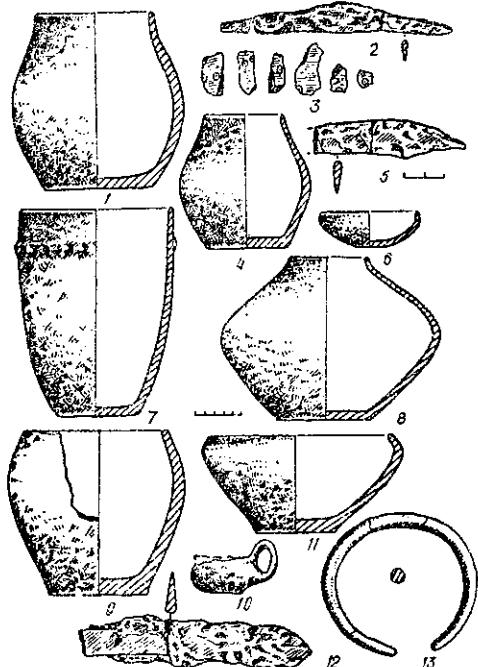

Рис. 6. Інвентар поховань (1—13)

14. Урна у формі грушоподібного горщика (рис. 6, 4), заповнена кальцинованими кістками, серед яких лежав ножик з вигнутою спинкою (довжина леза і черенка 6,8 см) (рис. 6, 5).

15. Миска з ввігнутими вінцями, сферичним дном та наскрізним отвором посередині дна (рис. 6, 6). Миска накривала урну № 14.

16. Урна світло-коричневого кольору з нерівною поверхнею у формі банкоподібного горщика з пластичним валиком нижче краю вінець. На дні урни — наскрізний отвір (рис. 6, 7).

17. Урна у формі приземкуватого біконічного горщика. На дні — наскрізний отвір (рис. 6, 8).

18. Чорнолощений черпак з витягнутими вінцями, чітко виділеною шийкою, опуклобоким тулубом, плоским дном і петельчастою ручкою, верх якої оформленій М-подібним виступом. Посудина поганого збереження, реставрації не підлягає.

19. Черпак коричневого кольору з ледве витягнутими вінцями і петельчастою ручкою (рис. 6, 10).

20. Урна у формі яйцеподібного горщика (рис. 6, 9), заповнена кальцинованими кістками, серед яких знаходиться супровідний інвентар: залізний ножик (рис. 6, 12), залізний браслет з незімкненими кінцями діаметром 6 см (рис. 6, 13).

21. Миска з ввігнутими вінцями, що накривала урну № 20 (рис. 6, 11).

22. Урна форми корчаги із звуженим горлом, витягнутими назовні вінцями і опуклобоким тулубом (рис. 7, 1).

23. Миска з ввігнутими вінцями (рис. 7, 2), що накривала урну № 22.

24. Урна у формі біконічного горщика з плавним перегином бочка у нижній частині тулуба (рис. 7, 3). Разом з кальцинованими кістками знаходилися залізний ніж (рис. 7, 4) та недіагностичний кістяний предмет, оздоблений циркульним орнаментом (рис. 7, 5).

25. Урна у формі банкоподібного горщика з наліпним валиком нижче краю вінець (рис. 7, 6), біля урни знайдено залізний ніж (рис. 7, 7).

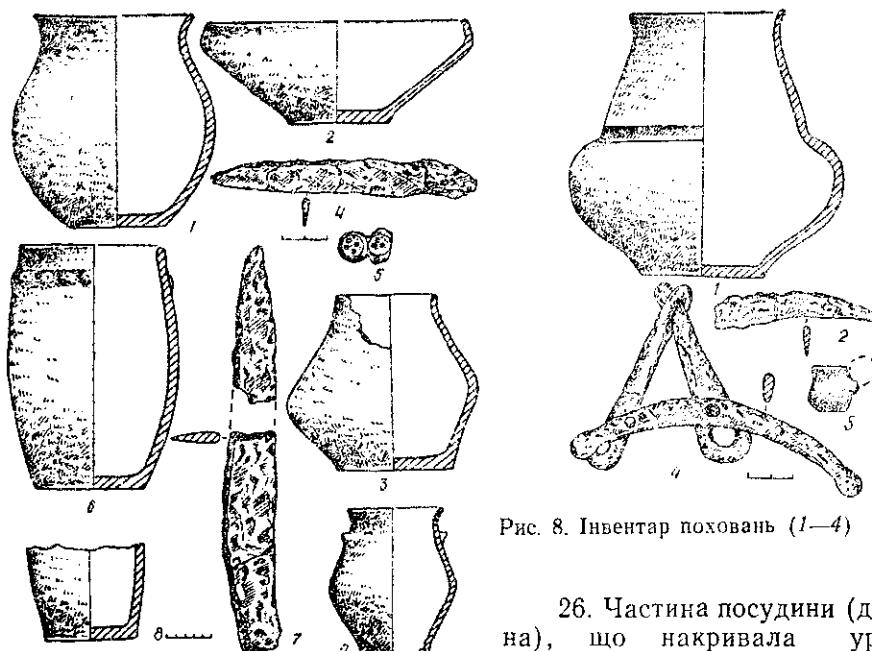

Рис. 7. Інвентар поховань (1—9)

Рис. 8. Інвентар поховань (1—4)

26. Частина посудини (донна), що накривала урну № 25.

27. Частина горщика (нижня), заповнена кальцинованими кістками (рис. 7, 8).

28. Урна у формі біконічного горщика з відгнутими вінцями і невеликими гудзикоподібними виступами під ним (рис. 7, 9).

29. Чорнолощена корчага з левде витягнутими назовні вінцями, високим циліндричним горлом і дуже роздутою нижньою частиною (рис. 8, 1), заповнена кальцинованими кістками, серед яких лежав залишний ножик (рис. 8, 2).

30. Мініатюрний черпак, ручка втрачена (рис. 8, 3).

Таким чином, внаслідок розкопок кургану виявлено 17 урн, 9 посудин-приставок, з останніх вдалося реставрувати лише 4 та чимало супровідного інвентаря. Щільність розміщення урн в межах невеликої площини не завжди дозволяє встановити, до якої з них відноситься та чи інша посудина-приставка.

Урни знаходилися в звичайному положенні, за винятком № 28, яка була перевернута догори дном і перекривала урну № 29. Вісім урн (№ 1, 3, 7, 9, 14, 20, 22, 25) були накриті мискою чи донною частиною посудини.

Поховання діляться на інвентарні і безінвентарні. Супровідний інвентар знаходився разом з кальцинованими кістками в урнах № 5, 7, 9, 13, 14, 20, 24, 29, біля урни № 25 лежав уламок залізного ножа.

Спалені кістки, засипані в урни, чисто перебрані і відділені від залишків кремаційного кострища. У більшості урн простежується такий порядок розташування залишків кремації: черепні кістки у верхній частині урни, кістки ніг — внизу. На дні двох урн — № 16, 17 — та двох мисок — № 10, 15 — пробито наскрізні отвори.

На основі попередніх підрахунків вважаємо, що під курганом було поховано близько 16 індивідуумів. Такий висновок підтверджується наявністю в 15 урнах черепних кісток. Купку спалених кісток та залізних вудил можна вважати окремим похованням.

Стратиграфічні спостереження показали, що не всі урни залягали на однаковому рівні. окрім з них навіть були запущені в материковий ґрунт, інші знаходилися в насипу. Це вказує на можливість тривалого використання кургану як своєрідної сімейної усипальниці. Найбільш ймовірно, що у кургані с. Невицьке, як і в інших групових

трупоспаленнях куштановицького типу, йдеться не про разове захоронення певної групи людей, а про поступове — з основними і одночасними впускними похованнями. Певна система розміщення поховань на підкурганній поверхні досяглась за рахунок влаштування центру кургану, навколо якого здійснювалась досипка земляного насипу в процесі підзахоронень.

Влаштування центру — вже відомий прийом при спорудженні куштановицьких курганів. На цю деталь вперше звернули увагу Я. Бем та Й. Янкович¹, однак вони не зуміли довести до кінця її значення і роль у відтворенні поховального обряду. Можливість наступних підзахоронень у курганах з колективними похованнями згадані дослідники заперечували лише на тій підставі, що іноді над групою урн, як це мало місце в кургані № 8, знаходився непорушений шар вогнища². Спостереження не заперечують припущення, що в процесі здійснення підзахоронень проводилася досипка земляного насипу, і не виключено, що над похованнями, здійсненими пізніше, було влаштовано ритуальне вогнище, над яким довершено земляний насип.

Хоча на основі аналізу речового інвентаря з Невицького кургану вдається виділити багаті і біdnіші комплекси, які свідчать про певну майнову диференціацію серед куштановицького населення Закарпаття, все ж немає жодних підстав кваліфікувати групові поховання як супровідні, пов'язані з насильницьким вбивством підлеглих після смерті господаря. Найвиразнішими прикладами курганів з груповими похованнями, окрім досліджуваного Невицького, слід назвати № 3, 8, 16 куштановицького могильника³, № 1, 3 з могильника на горі Жорнина поблизу м. Мукачеве⁴ та курган в с. Бобове⁵.

Найближчі аналоги груповим трупоспаленням знаходимо серед угорських поховальних пам'яток скіфського часу на могильнику Дендеші, де під кам'яно-земляним насипом виявлено 10 поховань⁶. Групові трупоспалення в ґрунтових могилах становлять типову ознаку поховального обряду в лужицькій культурі. За визначенням Г. Ф. Нікітіної, уже в період пізньої бронзи простежується тенденція до збільшення кількості поховань в одній могилі⁷. В епоху раннього заліза в одній могилі іноді нараховується до кількох десятків урн. Ця тенденція найкраще проявляється в Тарнобжезькій групі і вважається характерною ознакою останньої фази її розвитку⁸.

Наведені вище паралелі свідчать про те, що групові поховання були досить поширенім звичаєм серед населення Карпатського басейну скіфської епохи. Незважаючи на значні відмінності між культурами цього регіону, простежується певна спорідненість, яка проявляється в груповому способі поховання в одній могилі.

Аналізуючи поховальний обряд Невицького кургану, слід підкреслити, що всі перелічені ознаки мають переконливі аналоги в численних курганах куштановицького типу. Окремі деталі, наприклад, отвір на дні поховального посуду, вважаються характерною рисою лужицької культури⁹. Поява цього звичаю на Закарпатті має глибокі історичні традиції. Вперше він зустрічається в поховальному інвентарі могильника Великий Березний (VIII—VII ст. до н. с.)¹⁰. Цей звичай — типова риса поховального ритуалу в пам'ятках Східної Словаччини, зарахованих до передкуштановицької фази культури Гава¹¹. Спостереження його в куштановицькій культурі свідчать про наявність зв'язків з лужицькою культурою протягом скіфської епохи. Ці зв'язки найкраще простежуються на матеріалах археологічних пам'яток, розташованих в Ужанській долині — найбільш західній території поширення куштановицької культури.

Привертає увагу численний речовий інвентар, серед якого на першому місці керамічні вироби, представлені 26 цілими посудинами та численними фрагментами. Як відзначалось вище, рівень залягання урн в кургані був неоднаковим. Це наводить на думку, що курган протягом певного часу використовувався як своєрідне кладовище. Наявність

значної різноманітності форм керамічних виробів пояснюється генетичною неоднорідністю їх складу та певною хронологічною різницею. Ця різниця визначається в межах порівняно невеликого часового проміжку (не більше як дві-три чверті сторіччя).

В археологічній літературі утвердилааса думка, що більшість форм куштановицької кераміки не еволюціонує з попередньої епохи¹². Передкуштановицький період на Закарпатті, на жаль, залишається і досі ще недостатньо вивченим. Однак величезна робота проведена по дослідженню передскіфської епохи в Прикарпатті, де в цей час була поширенна голіградська група пам'яток¹³, споріднена з закарпатськими. Виділено передскіфський етап в Угорщині¹⁴, поглиблено вивчення переходної епохи від пізньої бронзи до раннього заліза в Південно-Західній Словаччині¹⁵ та виділено передкуштановицьку фазу культури Гава в Східній Словаччині¹⁶, історико-культурний розвиток якої відбувався в тісному взаємозв'язку з Закарпаттям, що дозволяє більш конкретно підійти до аналізу та хронологічного членування куштановицької кераміки.

З невицького кургану походить ряд керамічних виробів, які є проміжними ланками між відомими куштановицькими формами і передкуштановицькими. До них належить чернолощена корчага — урна № 29. Вона є домінуючою серед скupчення урн, розташованих у другій групі. Посудина виготовлена з тіста, в доміщі якого є шамот, пісок. Зовнішня поверхня чернолощена, внутрішня світло-коричневого кольору. Корчага має високу циліндричну шийку, злегка витягнуті назовні вінця, сильно роздутий бочок, чітко виділену горизонтальною канелюрою смугу і профільоване дно (рис. 8, 1). Типологічно воно добре пов'язується з гавською амфорою, яка походить з гальштатського поселення на горі Кам'янка в м. Мукачеве¹⁷.

В пам'ятках куштановицького типу подібний посуд зустрічається на Білківському могильнику¹⁸. Урна з Білок однотипна з корчагою, яка походить з кургану № 2 біля с. Долиняни на Буковині і датується кінцем VI ст. до н. е.¹⁹ На території Словаччини подібні корчаги з низькопосадженим переломом бочка стоять в одному хронологічному ряду з західноподільськими і за хронологічною схемою відносяться до найраніших пам'яток тисо-словашкої групи скіфського часу²⁰. Чернолощена корчага з невицького кургану добре узгоджується з урною поховання № 22 на могильнику Велка Мая на території Словаччини і датується серединою VI ст. до н. е.²¹

До цього ж часу відноситься урна № 5. Посудина коричневого кольору з загладженою поверхнею має форму кубка з витягнутими вінцями, високим горлом, розширеним сферичним тулубом, оздоблена наліпними виступами (рис. 5, 3). Стратиграфічними спостереженнями під час розкопок кургану було встановлено, що урна № 5 знаходилася на одному рівні з урною № 29. Це дозволяє дійти висновку, що поховання в урнах № 5, № 29 були найранішими. Вони дають змогу встановити початок функціонування кургану, який за абсолютною датою відповідає другій половині VI ст. до н. е.

Наступний хронологічний етап, який, однак, не може бути визнаний в абсолютної даті, являє урна № 1. Вона має форму біконічної корчаги з найбільшим розширенням в нижній частині тулуба (рис. 5, 1). Корчаги цього типу можна вважати найбільш пізнім варіантом посудин типу Вілланова, на базі яких з'являються на Закарпатті корчаги зі звуженим горлом і витягнутими вінцями та опуклобоким тулубом, на якому зникають виступи, характерні для ранніх форм. В нашому кургані цей тип посуду представлений урною № 3 (рис. 5, 2). Вона має численні аналоги в пам'ятках скіфського часу Центральної Європи. Аналогічний процес еволюції керамічних форм в скіфську епоху відбувається на Правобережжі України, де корчаги зі звуженим горлом і витягнутими вінцями з'являються лише в V ст. до н. е.²²

Другу групу утворює кераміка з виразними лужицькими ознаками. Різноманітний за формою куштановицький посуд має певні ознаки схожості з лужицьким²³. Цю кераміку об'єднують, однотипна фактура поверхні, склад тіста і форма, наближена до біконічної. В тісті міститься домішка шамоту. Пропорції тіла досить чіткі. окремі форми продовжують генетичну лінію передкуштановицької епохи. Так, мініатюрна урна № 11 у формі горщика з прямим високим горлом і максимальним напівсферичним розширенням у нижній частині тулуба (рис. 5, 20) аналогічна посудині, яка походить з гальштатського поселення в Ужгороді²⁴. Лужицькі традиції наслідує урна № 9. Це — горщик біконічної форми з плавним перегином бочка, ледь витягнутими заокругленими вінцями (рис. 5, 13). Найближчі аналоги знаходимо в пам'ятках куштановицького типу²⁵. Посуд цієї форми має широкий діапазон існування. На території Словаччини подібна кераміка зустрічається в лужицьких пам'ятках, які доживають до періоду НС²⁶. До цієї групи слід віднести миски-покривки з ввігнутими вінцями і півсферичним дном з отвором посередині (рис. 5, 19; 6, 6), урни грушоподібної форми зі звуженою шийкою і заокругленим тулубом (рис. 5, 6; 6, 1, 4) та урну яйцеподібної форми (рис. 6, 9).

До третьої групи слід зарахувати кераміку, яка з'явилась на Закарпатті під впливом культури скіфського часу Українського лісостепу. Сюди відносяться банкоподібні горщики, оздоблені напілінними валиками під вінцями (рис. 6, 7; 7, 6), та черпак з виступом на перегині ручки. Останній має чітку хронологічну межу, яка визначається кінцем VI ст. до н. е.²⁷

Таким чином, кераміку з невицького кургану можна поділити на три групи. Дві з них розвивають генетичну лінію попередньої епохи і характеризуються постійними контактами з лужицькою культурою. Третя група визначається впливом скіфської культури Українського лісостепу на населення Карпатського басейну. Ці групи, на нашу думку, відповідають трьом основним напрямкам, які лягли в основу формування куштановицької культури.

Щодо хронології, то окремі керамічні форми дають чіткі відмінності. Якщо чорнолощена амфора, кубок та черпак з виступом на ручці добре узгоджуються з другою половиною VI ст. до н. е., то корчаги зі звуженим горлом і відігнутими вінцями з'явилися лише в V ст. до н. е. Не виключено, що ця форма корчаг, в тому числі й миски з прямими вінцями, оздобленими виступами, схожими на пелюстки (рис. 5, 12), існували і протягом IV ст. до н. е. Таким чином, вдається встановити чітку хронологічну різницю у керамічному похованальному інвентарі, яка підтверджує наш висновок про те, що курган як своєрідне кладовище (можливо сімейна усипальниця) функціонував протягом другої половини VI—V ст. до н. е.

Цьому хронологічному відрізку відповідає також численний супровідний інвентар. Найбагатшими виявилися поховання в урнах № 9, 7. В урні № 9 знаходилися дві срібні, 41 пастова намистина, електрова скронева підвіска, бронзовий браслет та застібка.

Срібні намистини, діаметр яких становить 5 мм (рис. 3, 16), аналогічні намистинам з поховання № 102 у могильнику Сентеш-Векерцуг в Угорщині²⁸.

Пастові намистини відносяться до типу кільцевих. Вони виготовлені з напівпрозорого скла синього, зеленуватого і коричневого тонів. Діаметр їх коливається від 0,4 до 0,6 мм в перетині (рис. 5, 17). Аналогічні прикраси зустрічаються на багатьох пам'ятках Східної і Центральної Європи скіфської епохи. На Закарпатті найбільше бус цього типу виявлено в кургані № 8 поблизу с. Куштановиця²⁹. Найбільшого поширення подібні буси набувають протягом V—III ст. до н. е. Як вважає більшість дослідників, вони виготовлялися в майстернях Північного Причорномор'я³⁰.

Скронева підвіска у вигляді кільця має діаметр 1,5 см, незімкнені кінці якої заходять один за один (рис. 5, 14). Вона виготовлена з срібного дроту, покритого тонким шаром золота. Один кінець підвіски розклепаний, другий пошкоджений. Скроневі кільця мають великий ареал поширення на території Скіфії і серед півчіно-фракійського населення Центральної Європи. Прямих аналогів на території поширення скіфської культури ми не знаходимо. Тут переважають скроневі кільця з дроту круглого в перетині. Найближчий аналог нашому екземпляру походить з могильника Хотин (Словаччина). В похованні № 223³¹ однотипна бронзова підвіска трапилась разом з бронзовим наконечником стріли скіфського типу і датується V ст. до н. е. З цього поховання походить і бронзовий браслет відкритого типу, виготовлений з дроту сегментального в перетині, аналогічний з нашим екземпляром (рис. 5, 18). У масовій кількості подібні кільця зустрічаються на могильниках лужицької культури, однак тут вони не несуть хронологічного навантаження³².

Унікальною можна вважати бронзову застібку, виготовлену з дроту, закрученого в півтора оберта з спіральним вушком. На значній частині оздоби нанесено спіральні витки (рис. 5, 15). Аналогічні прикраси поки що відомі лише в похованальному інвентарі Тарнобжеської групи лужицької культури. В похованнях № 55, 58, 182 на могильнику Тшенсувка вони трапилися з бронзовими цвяхоподібними сережками³³. На основі останніх бронзові застібки відносяться до кінця гальштатської — початку латенської епохи і виділяються в окремий тип прикрас «витки типу Тшенсувка»³⁴. Однак, враховуючи типологічну схожість цвяхоподібних сережок, виявлених на території Польщі, з лісостеповими скіфами, можна значно звузити датування лужицьких зразків і віднести їх до початку V ст. до н. е.³⁵ Цим часом, очевидно, слід датувати також бронзові застібки з спіральним вушком.

Не пізніше V ст. до н. е. датується срібна підвіска з конічною голівкою з урні № 7 (рис. 5, 9). Аналогічна золота підвіска походить з Тапіосентмартонаського кургану, де її знайдено разом з відомою електровою пластинкою у вигляді оленя, час якої визначається кінцем VI — серединою V ст. до н. е.³⁶ Однотипні прикраси виявлено на могильнику Тапіоселе в Угорщині³⁷. Два екземпляри походять з Трансильванії³⁸. На території Скіфії підвіски з конічною голівкою, виготовлені з дорогоцінного металу, з'явилися під впливом грецьких форм. Кілька екземплярів золотих підвісок походять із курганів Дніпровського Лівобережжя і датуються V ст. до н. е.³⁹ В кургані № 2 біля с. Перебіківці на Середньому Дністрі золота підвіска, по-грецькому прикрашена зернью, знайдена з речовим інвентарем початку VI ст. — першої половини VI ст. до н. е.⁴⁰ Незважаючи на те що всі перераховані вище прикраси мають спільну ознаку — конічну голівку — центральноєвропейські знахідки, в тому числі й нівицький екземпляр, лише нагадують скіфські, вони виконані більш грубо і є виробами місцевих майстрів.

Не заперечують проти запропонованої дати й заліznі вудила так званого векерцугзького типу (рис. 8, 4). На сьогодні територія поширення і хронологія цих речей досить добре розроблені. Картографування вудил дозволило встановити, що вони поширювались переважно в Карпатському басейні і найбільша концентрація їх простежується в районі середньої течії Дунаю⁴¹. Час побутування вудил векерцугзького типу встановлюється в межах порівняно короткого періоду, який відповідає VI—V ст. до н. е., тобто часу тривалості контактів між Карпатським басейном і скіфським світом, початок і кінець яких в абсолютних датах встановлюється на основі артандської (600—570 рр. до н. е.) і бенської гідрій (470—440 рр. до н. е.)⁴². Чехословацький дослідник М. Душек схильний датувати вудила векерцугзького типу VI—IV ст. до н. е.⁴³, однак для підтвердження верхньої хронологічної дати не приводить жодних аргументів. Виходячи з хронологічної схе-

ми М. Пардуца, наш екземпляр вудил слід віднести до часу не пізніше V ст. до н. е.

Цьому датуванню відповідає і залізний ніж з поножею з урни № 7 (рис. 5, 7, 8). Аналогічний екземпляр походить з кургану № 20 Колодне II⁴⁴ на Закарпатті. Залізні ножі з поножами — досить часті знахідки в похованнях скіфського часу на могильниках Сентеш-Векерцуг⁴⁵ (Угорщина), Хотин (Словаччина)⁴⁶. Найраніші екземпляри цих предметів знайдено з бронзовими поножами, оздобленими ажурним орнаментом. Останні співіснують з вудилами векерцугзького типу⁴⁷. Численну групу становлять ножі з прямою і горбкуватою спинкою (рис. 6, 5, 12; 7, 4, 7; 8, 2). Поганий стан збереження не дозволяє провести їх типологічну класифікацію. Залізні ножі зустрічаються майже на всіх могильниках (Куштановиця, Білки, Колодне, Голубине) і є найбільш масовим супровідним інвентарем куштановицьких поховань. Іноді ручки ножів мали кістяні обкладинки, оформлені циркульним орнаментом. В урні № 13 знайдено шість уламків (рис. 6, 3), а з урни № 24 походить частина недіагностичного предмета, який має оздобу у вигляді кружальця з крапкою (рис. 7, 5). Кістяні предмети з подібним орнаментом зустрічаються в багатьох культурах Східної і Центральної Європи. На Подніпров'ї цей орнамент характерний для пам'яток VI ст. до н. е., однак зустрічається і в V ст. до н. е.⁴⁸ Наведені вище паралелі переконливо стверджують дату кургану — кінець VI—V ст. до н. е.

Підводячи підсумки, можна вважати, що аналіз похованального ритуалу стверджує думку про типовість для куштановицької культури групових поховань під одним курганным насипом. При цьому на основі стратиграфічних спостережень та вивчення кераміки можливе виділення різних хронологічних горизонтів у межах культури. Основні поховання розміщувались на рівні горизонту, одночасні впускні — іноді на горизонті, частіше — в насипу або були впущені в материк.

Не завжди найраніші поховання супроводжувались багатим інвентарем. Так, поховання в урнах № 5 і 28, визначені нами як найраніші, супроводжувались кам'яним амулетом і залізним ножем. В той же час найбагатші поховання в урнах № 7 і 9, що супроводжувались інвентарем з дорогоцінного металу, можуть бути датовані дещо пізнішим часом, який за абсолютною датою узгоджується серединою V ст. до н. е.

Розглянутий вище матеріал невицького кургану, маючи виразний північнофракійський вигляд, вказує на тісні зв'язки місцевого населення Закарпаття з племенами лужицької культури та населенням скіфського часу Українського лісостепу.

В результаті цих взаємозв'язків на місцевій основі виникла своєрідна куштановицька культура, яка становить самостійну групу в рамках культур скіфського часу північно-східної частини Карпатської улоговини.

и. и. попович

Курган куштановицької культури в с. Невицьке на Закарп'ї

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок кургана куштановицкой культуры у с. Невицкое на Закарп'ї. В южном поле кургана обнаружено скопление урновых погребений, расположенных на уровне древнего горизонта, в насыпи или ниже горизонта. Погребения делятся на основные и одновременные впускные. Кальцинированные кости тщательно очищены от остатков костища, засыпаны в урны в антропологическом порядке. На дне двух урн и двух мисок пробиты сквозные отверстия.

Керамический инвентарь, представленный амфорами, кубками, горшками, делится на три группы. К первой и второй группам относится посуда, основные типы которой продолжают генетическую линию с предкуштановицкой эпохи, представленной в Ужанской долине смешанными гальштатско-лужицкими комплексами. Третья группа кера-

ники появилась под влиянием культуры скифского времени Украинской лесостепи Закарпатье. Сопровождающие предметы (серги из электры и серебра, бронзовая застежка, браслеты, железные ножи с костяными накладками, украшенными циркульным орнаментом), имеющие убедительные аналоги в памятниках скифского времени Карпатского бассейна, позволяют отнести курган ко второй половине VI—V в. до н. э.

¹ Böhm J., Jankovich J. Skythové na Podkarpatské Rusi: Mohylove pohřebiště Kuštanovicích. — Carpathica, 1936, N 1, s. 64.

² Ibid., s. 69.

³ Ibid., s. 33—66.

⁴ Пастор И. И. Отчет о раскопках близ Мукачева в 1946 г. — НА ІА АН УРСР 1946/36, с. 1—5.

⁵ Попович И. И. Раскопки кургана в с. Бобовом Виноградовского района. — АИУ 1976—1977. Ужгород, 1978, с. 56—57.

⁶ Bottyan A. Szkitták a magyar Alföldön. — Régészeti fuzetek, 1955, 1, s. 64.

⁷ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. — В кн.: Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э.—I тысячелетии н. э. — М., 1974, с. 13—17.

⁸ Moskwa K. Kultura Lužicka w południowo-wschodniej Polsce. — Rzeszów, 1976 s. 106—111.

⁹ Никитина Г. Ф. Указ. соч., с. 14.

¹⁰ Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віків на Закарпатті. — Ужгород, 1958, с. 129—131.

¹¹ Budinský-Krička V. Predkuštanovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine. — SLA, 1976, 24, N 1, s. 127.

¹² Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Происхождение и хронология памятников курштановицкого типа Закарпатья. — АСГЭ, 1965, № 6, с. 89—103.

¹³ Смирнова Г. И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна. — АСГЭ, 1976, № 17, с. 18—32.

¹⁴ Pátek E. Práskythische Gräber in Ostungarn. — In: A Móra Ferenc múzeum évkönyve, 1968, N 2, s. 101—105.

¹⁵ Paulik J. K začiatkom staršej doby železnej na juhozápadnom Slovensku. — Zborník Slovenského Národného Muzea, 1975, N 15, s. 19—47.

¹⁶ Budinský-Krička V. Op. cit., s. 119—149.

¹⁷ Zatlukál J., Zatlukál E. Adatok Podkarpatszka Rusz praeistorjához. — Mukachevo, 1937, ab. 21.

¹⁸ Ibid., s. 21, ab. 15.

¹⁹ Смирнова Г. И. Щодо похованального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки. — Археологія, 1977, № 23, с. 7, 8, рис. 3, 3.

²⁰ Paulik J. Op. cit., s. 40.

²¹ Ibid., s. 40—47, tabl. 7, 9. Benadik B. Chronologické vstáhy keltských pohrebisk na Slovensku. — SLA, 1962, 10, N 2, ob. 2, 6.

²² Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, 1967, вып. ДІ-4, с. 21.

²³ Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Указ. соч., с. 101.

²⁴ Там же, табл. 1, 6.

²⁵ Böhm J., Jankovich J. Op. cit., tabl. VIII, 6.

²⁶ Bátorová J. Žiarové pohrebiská lužickej kultúry v oblasti Zvolena. — SLA, 1979, 27, N 1, s. 69, ob. 5, 1.

²⁷ Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени. — ВССА, М., 1954, табл. 1, рис. 69.

²⁸ Párducz M. Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekkerzug III. — ААН, Budapest, 1955, s. 2, ab. 111, 8.

²⁹ Böhm J., Jankovich J. Op. cit., s. 45, tabl. IX, 4.

³⁰ Петренко В. Г. Указ. соч., с. 33—34; Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. — Bratislava, 1966, S. 101.

³¹ Dušek M. Op. cit., S. 131, Taf. XXV, 18.

³² Moskwa K. Póznolužyskie cmentarzysko w Trzesówce, pow. Kołbuszowa — In: Materiały i Sprawozdanie Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego za rok 1967. Rzeszów, 1971, S. 78—80, Tabl. 11, 7; 5, 2, 3, 15; 9, 4; 11, 9; 30, 10; 38, 6.

³³ Ibid. S. 80.

³⁴ Moskwa K. Kultura Lužicka..., s. 34—35.

³⁵ Петренко В. Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. е. САИ, 1978, вып. ДІ-4, с. 25.

³⁶ Fetich N. A. Garcsinovói szkítai lelet. — Budapest, 1934, S. 34, Tabl. VII, 2.

³⁷ Párducz M. The Scythian age cemetery at Tápioszele. — ААН, 1966, t. 18, s. 60, 69.

³⁸ Crisan J. H. Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI—IV Jh. v. u. z.). — In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. — Bratislava, 1966, fig. 5, 3, 4.

³⁹ Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э. — САИ, 1966, вып. ДІ-28, с. 32; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 104, рис. 38, 3, 4.

⁴⁰ Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников северо-западной Скифии (западно-подольская группа памятников). — В кн.: Культура Востока: Древности и раннее средневековье. — Л., 1978, рис. 3, 8.

⁴¹ Párducz M. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. — ААН, 1973, 25, N 1/2, s. 36, 42, карте 3.

⁴² Ibid., s. 42.

⁴³ Dušek M. Die Thraker im Karpatenbecken. — Amsterdam, 1978, S. 129—131.

⁴⁴ Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Указ. соч., с. 108, табл. IV, 12.

⁴⁵ Párducz M. Le cimetière hallstattien..., ab. XI, 3, 4; XII, 12.

⁴⁶ Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit..., S. 31—32.

⁴⁷ Párducz M. Le cimetière hallstattien..., s. 21.

⁴⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья..., с. 26.

О. М. ЧЕРЕПАНОВА

Скіфське поховання з с. Надежда Кримської області

У 1961 р. до Кримського краєзнавчого музею надійшов комплекс речей із зруйнованого скіфського поховання з с. Надежда Советського р-ну, серед них бронзовий шолом, бронзові наконечники стріл, залізні та бронзові лусочки панцира.

В наступному році автором було проведено дослідження кургану. Він знаходився в 3 км на північний схід від с. Надежда і входив до групи, яка складалася з п'яти великих насипів. 1962 р. під час оранки одного з сусідніх курганів виявлено і віддано до музею нижню частину кам'яної статуї скіфа-воїна другої половини VI ст. до н. е.¹

Діаметр кургану 40 м, висота 2 м; насип протягом багатьох років розорювався. Як показали розкопки, в кургані знаходилось ямне поховання, кістяк лежав головою на північний схід, на спині, ноги зігнуті.

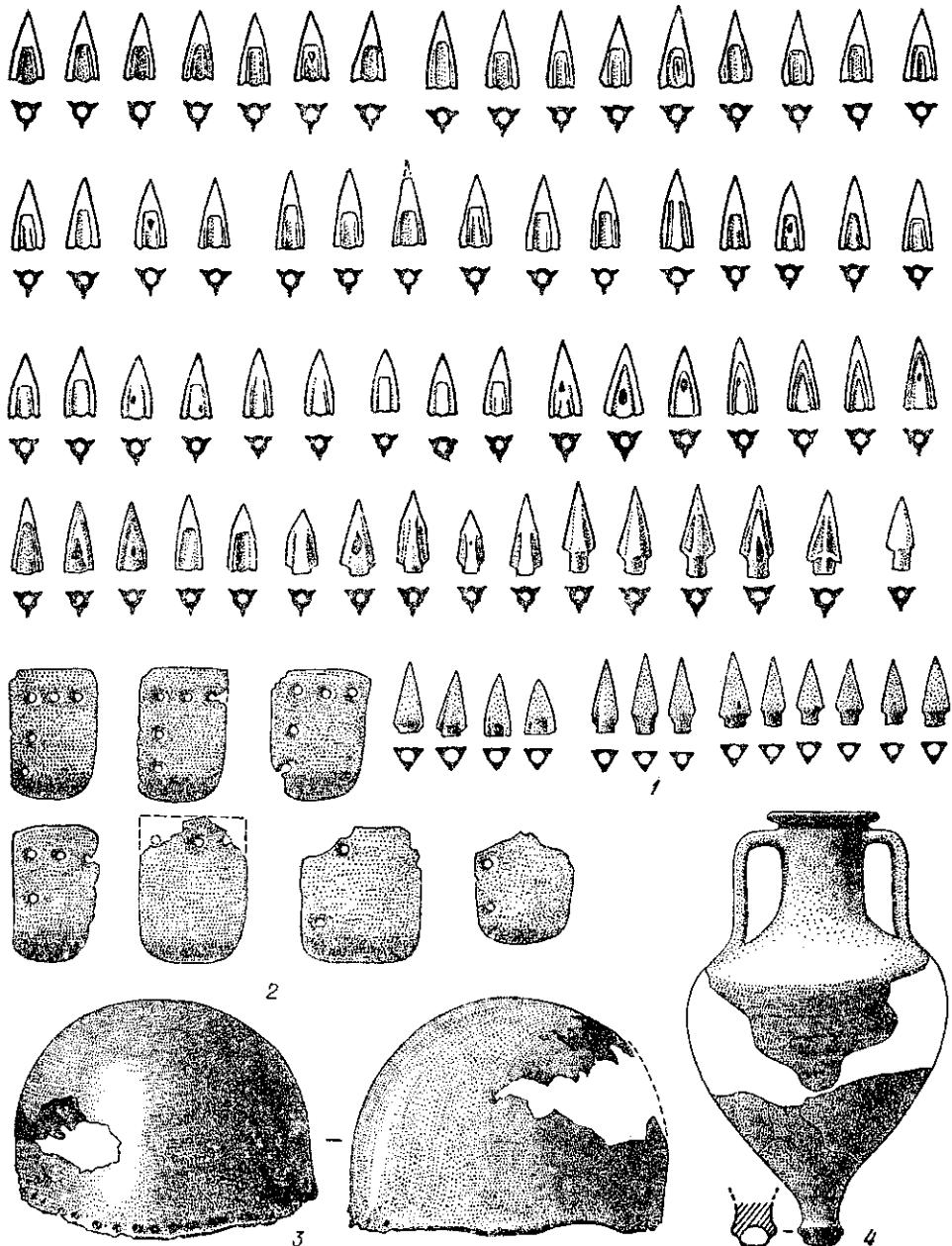
Скіфське поховання було впущене в центр курганного насипу і здійснено в простій ґрутовій ямі², дно якої знаходилось на глибині 1,6 м від поверхні. Судячи за масою фрагментів зітлілого дерева, яму перекривав дерев'яний настил. Похований лежав випростано, головою на північний схід. Поблизу голови виявлено фрагменти червонуватої амфори з тонкозернистою глини з вмістом дрібних скалок слюди. Збереглись невисоке горло, ніжка, частини стінок. Амфора невеликих розмірів з високими округлими плічками (блізько 45 см), корпус конусоподібний (рисунок, 4). За загальними пропорціями, профілюванням вінеть та ніжки вона нагадує профасоські амфори чи боспорську місцеву імітацію цієї імпортної тарі. Час існування таких амфор V ст. до н. е.³

Виявлено також 78 бронзових наконечників стріл, більшість яких тригранні, менше — трилопатеві (рисунок, 1). Подібні наконечники стріл характерні для V—IV ст. до н. е. (III хронологічна група)⁴. Більшість стріл лежала купкою справа від зруйнованого скелета. Тут же знайдені фрагмент леза широкого залізного меча і втулка списа.

На дні поховання та у викидах виявлено чимало залізних і бронзових пластин панцира. Більшість із них продовгуватої форми, з підпрямокутним верхнім краєм і заокругленим нижнім. Їх розмір від 3×4,2 см до 2,4×3,7 см. У верхніх і бокових краях пластин зроблені отвори для прикріплення до основи. Нижній край злегка загнутий всередину (рисунок, 2). Серед залізних пластин є кілька масивних, продовгуватих, які, очевидно, кріпились до нижньої частини панцира.

Особливу увагу в цьому комплексі привертає бронзовий шолом півсферичної форми, дещо сплюснутий з боків. Довжина 20,5 см, ширина 17 см, висота 11,5 см. Збереженість шолома непогана, незважаючи на те що у деяких місцях він окислений (рисунок, 3). Поверхня гладка, найтовстіша лобова частина стінки до 3 мм.

На нижньому краї лобової частини є дві неглибокі дугоподібні виїмки на лінії брів, а між ними неширокий виступ (3 см) з рівним

Знахідки зі скіфського поховання біля с. Надежда:

1 — бронзові наконечники стріл; 2 — залізні та бронзові лусочки панцира; 3 — бронзовий шолом; 4 — червоноглиняна амфора

горизонтальним краєм. Краї надбрівних заглиблень дещо потовщені і ледве помітно загнуті всередину. Навколо шолом обрізано; края зрізу нерівні, з багатьма характерними зазубринками. Внизу на шоломі колом в один ряд розміщено маленькі округлі отвори, пробиті на різних рівнях діаметром 3—4 мм. Відстань між ними 0,9—1,4 см, отвори пробиті неохайно — їх рвані краї на зовнішній поверхні навіть не заглянцовани. При порівнянні з ретельністю обробки поверхні шолома вони видаються вторинними. Крайні отвори поряд з кінцями надбрівних виїмок більшого діаметра (6 мм) і знаходяться від останніх на 3,5 см. Поряд з ними розміщено додаткові маленькі отвори чотирикутної фор-

ми, пробиті на відміну від інших зовні. Всередині їх краї старанно загладжені.

Металографічний аналіз шолома, зроблений Б. А. Шрамко, показав, що він литий, ліття високої якості. окремі частини пізніше піддавались додатковому проковуванню. Спереду на шоломі є чимало борозен, які, очевидно, залишились від ударів збросю.

Ретельний огляд шолома запевняє нас, що це імпортний античний шолом, який переробили і обрізали (нижню частину, нащочники і потиличник). Група таких шоломів численна. Поширювались вони лише на території Північного Причорномор'я.

Вперше на використання населенням Північного Причорномор'я подібних грецьких видозмінених шоломів звернула увагу А. М. Манцевич⁵, потім це питання докладніше розробив Є. В. Черненко⁶.

Згадуючи про шолом з кургану поблизу с. Надежда, Є. В. Черненко вважає його переробленим з античного і датує IV ст. до н. е.⁷ Як місцева переробка античного шолому поданий він і в праці О. І. Мелюкової⁸.

Але з деяких причин можна вважати цей шолом не античним, а халкідським. Як відомо, ці шоломи за зовнішнім виглядом подібні. Відмінність полягає в тому, що у халкідських шоломів нащочники нерухомі, вони становлять одне ціле з наголів'ям. Інколи відсутній наносник.

Спосіб кріплення нащочників на нашому шоломі визначити неможливо, оскільки зріз зроблено вище лінії поєднання наголів'я з нащочниками і навіть вище виїмки для вух. Вирішальною ознакою в даному випадку може бути відсутність наносника, заміненого широким коротким виступом, який трохи звужується до нижнього краю. Край виступу закінчується таким же потовщенням, як і надбрівні загибилення, і теж ледве загнутий всередину. Немає ніяких доказів вважати наносник відрізаним або відламаним. Те, що шолом і до переробки не мав наносника, підтверджується відсутністю стрільчастого загибилення в лобовій частині і рельєфних згинів над надбрівними дугами, обов'язковими для всіх античних обладунків з наносниками.

Знахідки халкідських шоломів у Північному Причорномор'ї рідкісні. Єдиний цілий екземпляр цього типу знайдено 1876 р. під час розкопок О. Є. Люценко в некрополі Німорея⁹. Поховання датується V ст. до н. е. Другий шолом, який, на думку Є. В. Черненко, є результатом переробки халкідського, виявлено М. І. Веселовським в Талаївському кургані 1891 р. поблизу Сімферополя. Весь комплекс знахідок із цього поховання датується IV ст. до н. е.¹⁰

Очевидно, і шолом з кургану поблизу с. Надежда теж можна віднести до цього часу, тобто не пізніше IV ст. до н. е. Переконливим підтвердженням цієї дати є типи бронзових наконечників стріл і форма амфори, виявлених разом з шоломом. П. О. Дітлер також вважає, що шоломи пізньокорінфського та халкідського типів поширювались у першій половині V ст. до н. е.¹¹

Причинами масової переробки грецьких шоломів у цей період Є. В. Черненко вважає прагнення використовувати в бою вже дещо пошкоджені шоломи¹². Не відкидаючи повністю цієї думки, нагадаємо, що А. П. Манцевич висловила припущення, що грецькі шоломи, попадаючи до рук нових власників, перероблювались ними на зразок кубанських форм, походження яких вважаємо місцевим, негрецьким¹³. Таку ж думку підтримує Г. І. Мелюкова¹⁴. Ця гіпотеза і нам здається більш переконливою, бо занадто однomanітну форму всі шоломи цієї групи мають, щоб можна було у кожному випадку це пояснити простим ремонтом пошкоджених екземплярів. Саме ця єдність зовнішнього вигляду перероблених шоломів та подібність до кубанських у свій час дала підставу вважати їх пізнім варіантом місцевого типу¹⁵. Ця подібність, очевидно, невипадкова, вона відбиває цілеспрямоване прагнення наблизити грецьку форму до більш простішої місцевої.

**Скифское погребение
из с. Надежда Крымской области**

Резюме

У с. Надежда Советского р-на Крымской обл. доисследован курган ямного времени, в который было впущено погребение скифа-воина.

Погребенный находился в грунтовой яме, перекрытой деревом. В составе сопровождающего инвентаря была амфора, набор из 78 бронзовых наконечников стрел, фрагменты меча, железные и бронзовые пластинки от панциря, бронзовый шлем античного производства, подвергшийся переделке. По-видимому, шлем можно считать халкидским. Погребение датируется IV в. до н. э.

¹ Шульц П. Н. Скифские изваяния Причерноморья. — В кн.: Античное общество. — М., 1967, 227 с., рис. I.

² Троицкая Т. Н. Скифские курганы Крыма. — ИКОГО, 1951, вып. 1, с. 107.

³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. VI, 15в; табл. XXV, 56б.

⁴ Меликова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, Д-4, табл. 8.

⁵ Манцевич А. П. Ритон Талаевского кургана. — ИАДК, 1957, с. 155—156.

⁶ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 89.

⁷ Там же, с. 94, 184.

⁸ Меликова А. И. Вооружение скифов. — М., 1964, 77 с.

⁹ ОАК за 1877 г., Спб., 1880, с. 234 с рисунком; Рабинович Б. З. Шлемы скифского периода. — ТОИПК, 1941, т. 1, с. 138—139.

¹⁰ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея. — МИА, 1959, № 69, рис. 46; ОАК за 1891 г., Спб., 1893, с. 76—79; Рабинович Б. З. Указ. соч., с. 133, рис. 11а, 11б; Манцевич А. П. Указ. соч., с. 167.

¹¹ Черненко Е. В. Указ. соч., с. 91; Дитлер П. А. Аттический шлем из станицы Темнолесской. — СА, 1964, № 1, с. 317.

¹² Черненко Е. В. Указ. соч., с. 95; Черненко Е. В. Аттический шлем с Нижнего Поднепровья. — СА, 1971, № 1, с. 220.

¹³ Манцевич А. П. Указ. соч., с. 155—156.

¹⁴ Меликова А. И. Указ. соч., с. 77.

¹⁵ Рабинович Б. З. Указ. соч., с. 128—135.

Л. І. ВІНОГРОДСЬКА, П. А. ГОРІШНІЙ, | Р. О. ЮРА |

**Середньовічна кераміка
із с. Суботів Черкаської області**

У 1970—1973 рр. загони слов'янської та середньовічної експедицій Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. О. Юри і П. А. Горішнього проводили археологічні роботи в с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Метою розкопок було дослідження підземної частини Іллінської церкви XVII ст. для здійснення реставраційних робіт в ній, а також для виявлення залишків двору Богдана Хмельницького та вивчення оборонних споруд суботівського замку. Розкопали близько 300 м² площин (розкопи, траншеї та шурфи). По всій площині розкопів до глибини 0,6—0,8 м шар був насичений матеріалами XVII ст., а в нижчому, світло-коричневому шарі пізньосередньовічний матеріал зустрічався разом зі знахідками IX—XI ст. Траплялись також окремі фрагменти кераміки, визначені авторами розкопок як роменські та епохи бронзи*.

Під час розкопок в Іллінській церкві розкопали рештки житла з частиною печі та господарською ямою. В житлі була велика кількість горілого дерева зі слідами обробки, фрагменти кераміки, шиферне пряслице. Воно датується X—XI ст.¹

Друге житло розкопали на території садиби на глибині 0,6 м. Воно являло собою напівземлянку (3,2×3,2 м) зрубної конструкції, заглиб-

* Суботівська колекція зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР (№ 670, 770, 771, 773).

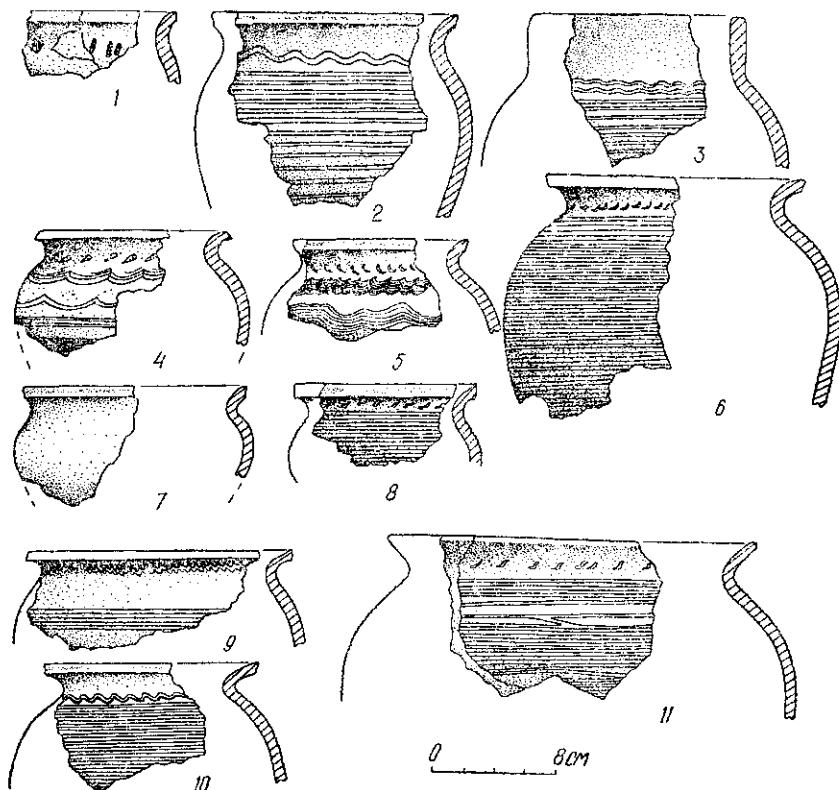

Рис. 1. Кераміка IX—XI ст. (1—11)

лене в материк на 0,7 м. Уздовж стін збереглися залишки обгорілих колод діаметром 0,2 м. Східна стіна збереглась на висоту трьох вінець, південна — двох. Вхід до житла не виявлено. В заповненні знайдено фрагменти кераміки X ст. і епохи бронзи².

Із пізньосередньовічних об'єктів (крім решток фундаментів замку і оборонних споруд) знайдено господарські ями, заповнені матеріалом XVII ст., та будівлі господарського призначення. В одній з таких будівель виявлено хід, зроблений в землі під кутом 45°. В ній знайдено кераміку XVII ст.³ Серед виявленого під час розкопок матеріалу найчисленнішою є кераміка, розгляду якої й присвячена стаття.

Кераміка IX—XI ст. представлена переважно горщиками, виготовленими на примітивному гончарному крузі. Трапляються поодинокі фрагменти ліпного посуду. Вироби нечисленні, але досить різноманітні за формою та орнаментацією. Колір здебільшого сірувато-бурий, рідше — рожево-цегляний. Тісто грубе, з домішкою жорстви та сухої глини. Характерною особливістю цієї кераміки є те, що вона, за винятком окремих фрагментів, декорована лінійним орнаментом, який суцільно вкриває поверхню посудин. Це зближує її у системі декорування з керамікою салтівської культури, що дає змогу порушити питання про можливість зв'язку з нею⁴.

На підставі особливостей профілю вінець та за орнаментацією гончарний посуд IX—XI ст. можна поділити на кілька типів. До першого належать горщики з відгинутими назовні вінцями, вертикально зрізаними, іноді профільованими. Шийка плавно переходить в овальний тулуб (рис. 1, 1—2). Один з горщиків цього типу ліпний, підправлений на ручному гончарному крузі (рис. 1, 1). Орнамент врізний, лінійно-хвилястий. Колір сіро-бурий, тісто містить домішку жорстви і сухої глини.

Другий тип посудин відрізняється від попереднього і виразнішими вінцями, і більш різким переходом шийки в плічка та округлим тулубом. Має відмінності й орнамент. Це вже не пряма врізна лінія, що закінчується хвилює на шийці, а виконана гребенем багаторядна хвильста смуга, яка сполучається з прямою врізною лінією та сім'ячковим орнаментом на шийці, утвореним за допомогою нігті або палички. Вінця починають набирати манжетоподібного вигляду (рис. 1, 4, 5).

Третій тип складають горщики зі зрізаними манжетоподібними вінцями, округлою шийкою та опуклими плічками. Тут орнамент сім'ячковий на шийці і врізний лінійний по всьому тулубу, хоч є й фрагменти неорнаментовані (рис. 1, 6, 7, 8). Привертає увагу посудина з іншим складом тіста, ніж у решти, з більшим вмістом жорсткості та слюди. Колір глини рожево-оранжевий (рис. 1, 6).

До четвертого типу належать вироби з округлими чи косо зрізаними манжетоподібними, іноді профільованими вінцями та з шийкою у вигляді розтрубу, досить крутими плічками і округлим тулубом. Тісто, як правило, добре відмучене, має домішку піску, інколи грубозернистого, але в незначній кількості. Колір сірувато-брунатний або рожево-цегляний. Орнамент сім'ячковий у сполученні з хвильсто-лінійним врізним (рис. 1, 9, 10, 11).

На підставі аналогів з території України кераміку первого типу можна датувати IX ст.⁵ Другий тип близький до першого, але в ньому вже ускладнюється орнамент, намічається манжетоподібний характер вінця. Така кераміка пов'язується з IX—X ст.⁶ Третій тип виробів — це кераміка подібна так званому кургannому типу, що відноситься до X ст.⁷ Посуд четвертого типу як на Середньому Подніпров'ї, так і в західних областях України датується X — початком XI ст.⁸

До жодного з цих типів не належить фрагмент горщика, який характеризується горизонтально зрізаними вінцями, прямою шийкою, що переходить в округлу плічку (рис. 1, 3). Глина сірого кольору, з домішкою жорсткості. Орнамент врізний, лінійно-хвильастий. Цей фрагмент за конфігурацією вінець та профілем подібний до гончарної кераміки волинського типу⁹, а за орнаментацією та тістом наближається до горщиків першого типу.

Кераміки пізнішого часу в Суботові не виявлено. Найімовірніше, багатошарове поселення, яке існувало тут у IX—XI ст., було зруйноване і більше не заселялось аж до початку XVII ст.¹⁰

Кераміка XVII ст., різноманітна, вона включає кухонно-столовий посуд та архітектурно-декоративну кераміку. Асортимент посуду розширився завдяки впровадженню ножного круга з швидким обертанням, що прискорило процес виготовлення кераміки.

Горщики, кришки, макітри, сковороди, кухлі, глечики, миски, блюда, сільниці, тарілки тощо — такий неповний перелік глиняного посуду XVII ст. із Суботова. Найбільшу кількість кухонної кераміки складають горщики, які поділяються на кілька типів за формою, складом тіста і орнаментацією.

До першого відносяться переважно червоноґлиняні горщики з прямою, іноді злегка відхиленою назовні шийкою, заокругленими вінцями і крутими широкими плічками. Діаметр шийки від 12—14 до 30 см. Орнамент скромний: вузькі врізні лінії біля основи шийки, інколи наведені червоно-брунатною фарбою. Деякі горщики покриваються зсередини зеленою поливою (рис. 2, 1—3).

Для другого типу характерною є дещо потовщені порівняно зі стінками, злегка відхилені профільовані шийка, яка переходить в округлу плічку. Посуд світло-сірого кольору, іноді з домішкою залізистих включень, як правило, без декору. Зрідка трапляється врізний орнамент на вінцях та плічках (рис. 2, 4—7).

До третього типу належать вироби переважно обкурені, сірого і темно-сірого кольору, з прямою відхиленою назовні шийкою, що має великоподібний виступ із зовнішнього боку і пальцюві вдавлення по

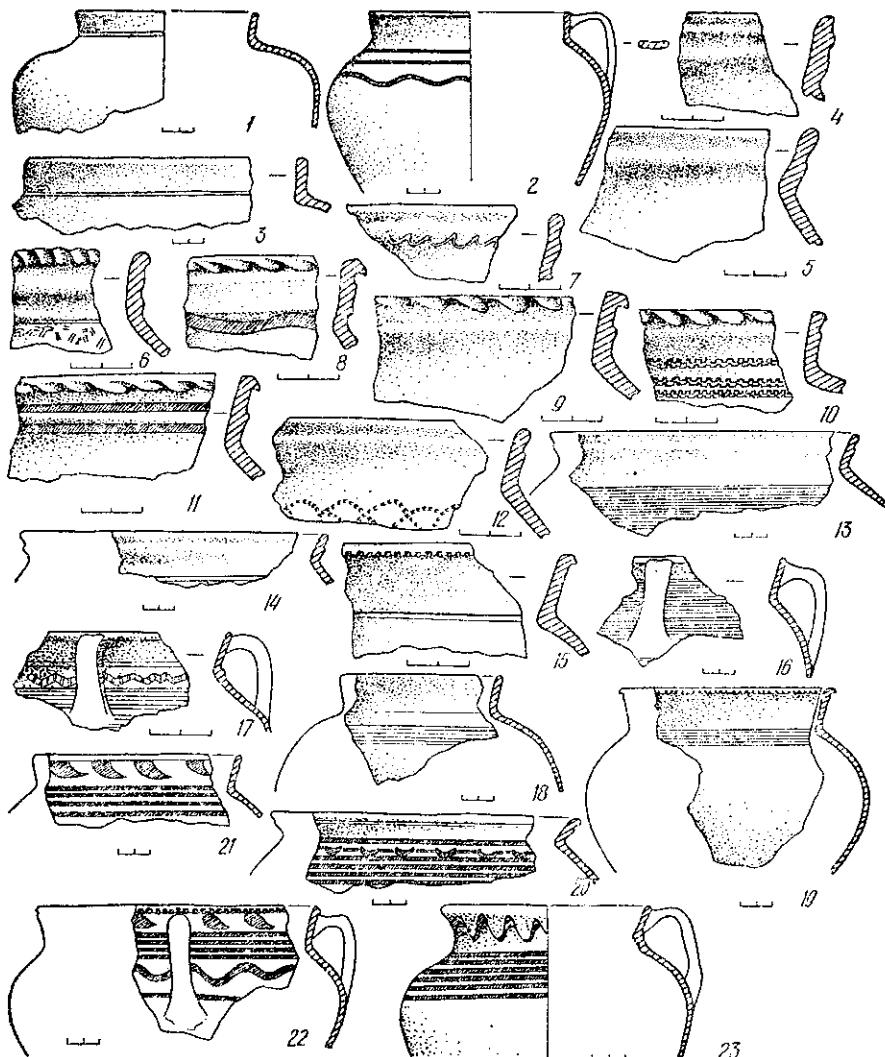

Рис. 2. Горщики XVII ст. (1—23)

вінцях. Ця група кераміки орнаментована різноманітно: від хвилястих ліній, перекреслених червоною фарбою, до штампованих відбитків на шийці та плічках (рис. 2, 8—14).

Горщики четвертого типу мають високу відігнуту назовні шийку, тонкий дзвінкий черепок темно-сірого кольору, подекуди з лощінням. Прикрашені вони переважно врізними лініями біля основи шийки і штампованим орнаментом по вінцях (рис. 2, 15—19).

Посуд п'ятого типу виготовлено з червоної або білої глини, розпис виконано червоно-буруватною фарбою. На деяких горщикіках простежується злам на межі переходу плічок у тулууб (рис. 2, 20—23).

Крім горщиків з кухонної кераміки знайдено кілька фрагментів макітр червоно-щечяного кольору, кришки горщиків червоного і сірого кольорів з домішкою сухої глини і зернистих вкраплень за формою і орнаментом характерних для української та білоруської кераміки XVII ст.¹¹ Знайдено кілька фрагментів і ручку сковороди світло-червоного кольору (рис. 3, 1—3).

Із столового посуду зустрічаються глечики, сільнички (найчастіше обкурені, заlossenі), тарелі із зубчастим орнаментом. Кухлі із світло-сірої глини прикрашені врізною лінією чи розписані червоною фарбою. Миски сірого лінією, звичайно орнаментовані врізними горизонтальними

Рис. 3. Посуд XVII ст. (1—14)

лініями і мають характерний виступ зовні на стінці, який нагадує злами на черняхівських мисках (рис. 3, 4—14).

Завершуючи розгляд кухонно-столової кераміки, відзначимо, що, по-перше, весь посуд виготовлено на ножному гончарному крузі з швидким обертанням. По-друге, технологія замісу протягом XVII ст. не змінювалась. Тісто було з домішкою піску, іноді сухої глини і залізистих включень.

Переважна більшість кераміки червоноглиняна і обкурена, з шорсткою поверхнею, сірого або темно-сірого кольору. Іноді зустрічається посуд із заlossenimi вертикальними лініями. Така кераміка була поширенна на території Східної України в XVI—XVII ст., поступово її витісняє розписна червоно- чи білоглиняна¹². На території західної України кераміка з розписом зустрічається ще в XV ст.¹³ В Суботові розпис червоною фарбою зроблено на посуді першого типу у вигляді вузьких ліній (рис. 3, 1, 2). На посудинах п'ятого типу розпис вже багатий і різноманітний (рис. 3, 20—23).

Незважаючи на відмінності в орнаментації та оформленні деталей, всі групи горщиків зближує приземкуватий силует. Поступово лінія силуету втрачає плавність, і на місці поєдання шийки та плічок з'являється характерний внутрішній злам. Цей злам відзначається вже в посудинах XVI—XVII ст.¹⁴ В Суботові він з'являється в горщиках четвертого і п'ятого типів. Процент полив'яного посуду незначний. Орнамент переважно врізний, лінійний, виконаний зубчастим коліщатком чи штампом. Рідше трапляється розпис червоно-брунатною фарбою.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями. Суботівські кахлі, знайдені під час розкопок, збереглися лише

в уламках, яких налічується близько сотні. Всі вони коробчасті, виготовлені з червоної глини з домішкою піску, зрідка з додатком сухої глини і залізистих включень. Для виробництва їх використовувались дерев'яні або глиняні форми. У більшості кахлів румпа не збереглася. Орнамент рельєфний геометричний чи рослинно-геометричний, а також рослинний. Всі зразки, за винятком кількох фрагментів, не мають поливи.

У XVII ст. на Україні в міських будинках і у заможної частини сільського населення був поширені новий вид печі, що застосовувалася безпосередньо для опалювання приміщень¹⁵. Відповідно до цього розширився і асортимент кахлів, які перетворили піч в оздоблену архітектурну споруду — невід'ємну частину інтер'єру¹⁶.

Суботівська колекція містить усі види кахлів, необхідних для архітектурно-декоративного оформлення печі XVII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні та коронки. За стилістичними особливостями орнаменту і технікою виконання кахлі поділяються на кілька груп.

До першої належать кахлі з рельєфом висотою до 4 мм і рамкою шириною близько 1 см. Лицьові кахлі квадратної форми. Тісто здебільшого містить суху глину і зернисті включення темного червоно-буруватого кольору. Товщина лицьових пластин 7—8 мм (рис. 4, 1—4).

Одна з кахлів вкрита зеленою поливою. Кахлі з подібним орнаментом з Вітебська датуються першою половиною XVII ст.¹⁷ Стильові риси виконання орнаменту, у тому числі високий рельєф, чіткість і стриманість композиції з чотирьох частин свідчать про вплив мотивів, пов'язаних з мистецтвом епохи Відродження¹⁸. Зокрема, характерним для нього декором — рядами ов — прикрашено карнизні кахлі (рис. 4, 4). Для перекриття швів між горизонтальними рядами лицьових кахлів призначались кахлі-перемички. Вони являли собою напіввалики, покрашені ззовні рельєфним орнаментом, що з тильного боку мали пластину, нижнім краєм заглиблена всередину стіни (рис. 4, 3)¹⁹. Такі кахлі використовувались переважно в першій половині XVII ст. Пізніше вони зникають з використання, через те що удосконалення техніки виготовлення кахлів дозволило викладати їх без швів. Привертає увагу один із зразків (14×14 см); кожна з чотирьох частин його композиції виконана за допомогою штампа, на що вказують сліди неправильних відбитків, коли майстер пристосовувався до нанесення орнаменту. Фрагмент кахлі з подібним орнаментом був знайдений під час розкопок в Москві і датується першою половиною XVII ст.²⁰ Можливо, кахлі першої групи також відносяться до цього періоду.

Другу групу складають кахлі з рослинним орнаментом, розміщеним у рамці шириною близько 1 см (рис. 4, 5—9). Він має звичайно вигляд трансформованого листя аканга з покрученими стеблинами, від яких відходять завитки. Рельєф тут виразний, плоский, висотою 2—3 мм. Подібний орнамент, відомий на кахлях XVII ст. з Києва²¹, був поширеній на Україні в середині — другій половині XVII ст. Незважаючи на барочні тенденції у композиційній будові орнаменту (це вже не чітка композиція з чотирьох частин, а динамічний орнамент, що заповнює площину кахлі), у виробах цієї групи ще зберігається рамка, за межі якої декор не виходить. Серед зразків є один поліхромний: на синьому фоні білі стебла закручуються завитками жовтого кольору з світло-зеленими гребінцями. Рамка і петлі, що відходять від неї, також світло-зеленого кольору. Мотив орнаменту близький до описаного вище, але наявні характерні риси стилю барокко, які виступають більш чітко. Так, посилюється динамічність композиції, витонченість стеблин, що переходять у завитки, прикрашений своєрідним гребінцем по краю, з'являються петлі-перев'язі, якими перехоплені стебла (рис. 4, 9)²². Стильові особливості орнаменту цієї групи, властиві кахлям другої половини XVII ст.

Третя група кахлів відрізняється орнаментом, виконаним у народних традиціях різьблення по дереву. Рельєф високий, орнамент являє

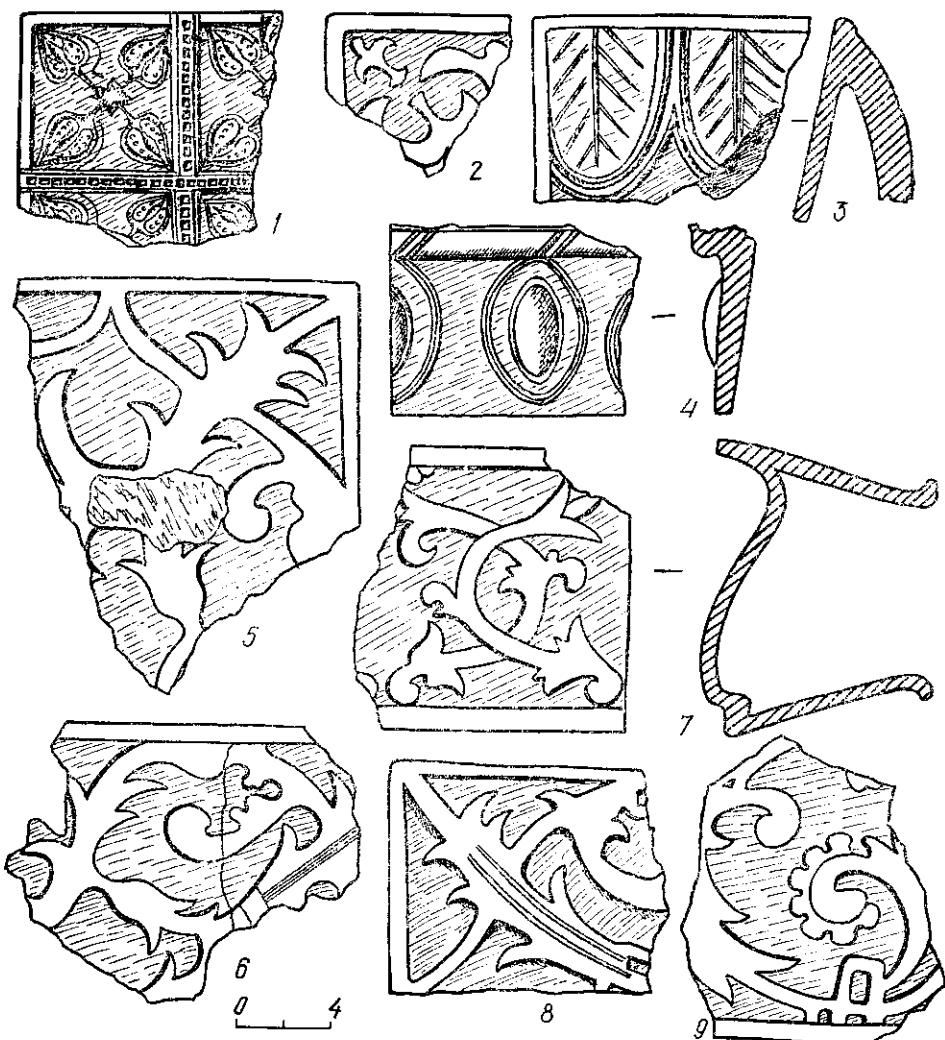

Рис. 4. Кахлі (1—9)

собою геометричний мотив з прямих ліній — паралельних або таких, що перетинаються (рис. 5, 1, 2). На одній кахлі з рамкою він має вигляд ряду трикутників, розташованих по краю впритул до рамки (рис. 5, 5). Окремі зразки мають облямування, всередині якого розміщено нескладний візерунок з ліній, що перетинаються (рис. 5, 3, 4). Інколи це прості композиції з четвертин круга в кутках кахлів з чотирипелюстковою квіткою в центрі. Переважна маса кахлів цієї групи позбавлена рамок. Останні вже втрачають роль статичного облямування орнаменту, який переходить на суміжні кахлі, утворюючи цікаві композиції. Разом з тим гіршає техніка виконання, знижується рельєф, дедалі частіше трапляється недбалість в орнаментації. Можливо, зростання попиту на кахлі обумовило зниження якості виробів. Майстер вже не встигав ретельно виготовити велику кількість кахлів. У даній групі віділяються зразки з декором, що нагадує стилізовані соняхи (рис. 5, 7, 8). Поширеній в українському різьбленні по дереву, цей мотив часто використовувався на різьблених іконостасах в українських церквах другої половини XVII ст.²³ Нерідко орнамент кахлів наближається до різьблення скриньок та дерев'яних деталей хат, які здавна прикрашались стилізованими мотивами язичеської символіки — розеткою у колі, ромбами, трикутниками (рис. 5, 10)²⁴.

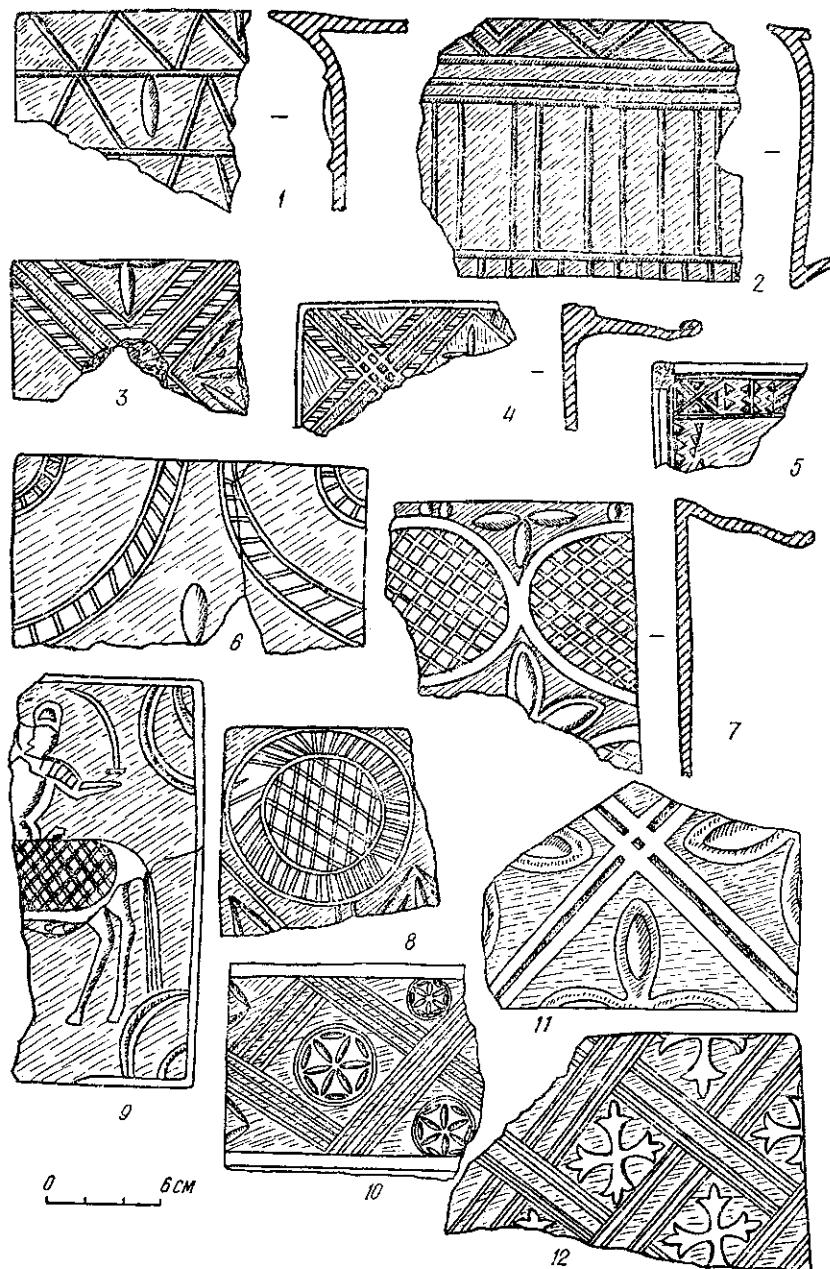

Рис. 5. Кахлі (1—12)

До цієї групи слід з врахувати також фрагмент кахлі з дуже цікавою і рідкісною на Україні композицією геральдичного характеру (рис. 5, 9). Тут зображене вершника з шаблею в руці, який переможно скоче на коні. Цей сюжет набув поширення як гербовий у XIV—XV ст. в Литві, пізніше в Білорусії²⁵. Вітебський екземпляр кахлі з таким сюжетом датується першою половиною XVII ст.²⁶ На Україні подібний зразок виявлено в Кам'янці-Подільському²⁷. На суботівській кахлі цей мотив трансформовано, йому надано дещо наївного забарвлення місцевою манерою виконання. По кутках зображені завіси — прийом, характерний для парадного портретного живопису. Мабуть, цим майстер хотів підкреслити відтворення на кахлі портрета певної особи, можливо, навіть власника замку — Богдана Хмельницького.

До четвертої групи належать кахлі без рамок, суцільно орнаментовані ромбічною сіткою, у центрі якої була зображена квітка або хрест (рис. 5, 11). Після, викладена такими кахлями, здавалась покритою килимом. Подібний орнамент (трельяж) з'являється в Європі наприкінці XVI—на початку XVII ст. Й широко застосовується у декоративному мистецтві²⁸. На Україні він часто трапляється на тлі ікон та німбах святих XVI—початку XVII ст.²⁹ В цій групі зустрічаються кутові кахлі (рис. 5, 12).

Таким чином, кахлі Суботова відбивають певний етап розвитку кахлевого мистецтва на Україні в XVII ст. Вироби першої половини століття ще зберігаються орнаментальні мотиви мистецтва Відродження, але вже з середини XVII ст. в іх орнаментації дедалі сильніше виявляються риси стилю бароко. Він поступово здобував прихильників серед широких верств населення. В Суботові орнамент цього стилю вже переважає в кахлях другої половини XVII ст. Водночас продовжується існувати типові для народних традицій різьблення по дереву орнаменти, перероблені місцевою школою кахлевого виробництва.

Крім кахлів, під час розкопок у Суботові було знайдено фрагменти плит підлоги товщиною 15 мм, покриті зеленою поливою. є один фрагмент плитки круглої форми. Знайдена невелика кількість зеленої поливної черепиці в Іллінській церкві та на території садиби, при розкопках фундаментів виявлено жолобчасту цеглу. Тісто червоного кольору має домішку сухої глини і зернистих вкраплень темної червоно-буруватої барви.

Отже, кераміка відображає два періоди життя Суботова. Первій — IX—XI ст., що закінчився знищеннем поселення, свідченням чого є горілі житла. Другий період, що почався в 20-х роках XVII ст. заселенням пустоші і закінчився в 1678 р., коли південна смуга України запустіла і Суботів тимчасово перестав існувати³⁰. Можливо, серед розглянутих матеріалів є й знахідки, що відносяться до XVIII ст., але вони нечисленні, тому нами не виділялись.

Л. И. ВИНОГРОДСКАЯ, П. А. ГОРИШНИЙ, Р. А. ЮРА

Средневековая керамика из с. Суботов Черкасской области

Резюме

В статье публикуются материалы керамического комплекса из с. Суботов, отражающие два периода заселения территории: VIII—XI и XVII вв. Согласно предложенной авторами классификации выделяются коллекции кухонно-столовой посуды и печных изразцов, мотивы орнаментации которых свидетельствуют о распространении стиля барокко, а также о сохранении традиций предшествующей эпохи в архитектурно-декоративной керамике Суботова.

¹ Юра Р. О. Дослідження в с. Суботові в 1970 р. — Археологія, 1971, № 3, с. 93; Горишній П. А. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1971 р. — НА ІА АН УРСР, 1971/16, с. 7.

² Юра Р. О. Звіт про роботу Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР у 1972 р. — НА ІА АН УРСР, 1972/25, с. 7—11.

³ Горишній П. А. Вказ. праця, с. 10.

⁴ Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. искусствовед. наук. — Киев, 1969, с. 9.

⁵ Кучера М. П. Поселения волинян на окрести м. Луцька. — Археологія, 1975, вип. 15, с. 101—102, рис. 3, 1; Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирськ VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, вип. 33, с. 12, рис. 7, 5, 7; Кучера М. П. Ранньосередньовічие городище поблизу с. Затурці на Волині. — В кн.: Середні віки на Україні. — К., 1971, вип. 1, с. 182, рис. 6, 1, 3.

⁶ Кучера М. П. Ранньосередньовічие городище..., рис. 6, 5; Кучера М. П. Поселення волинян..., рис. 3, 3, 4; Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Вказ. праця, с. 13, рис. 8, 5, 8.

⁷ Ауліх І. І. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці. — В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 175, рис. 5, 1; Свєшников І. К., Петеги-

- ^{рич В. М.} Археологічні дослідження в с. Муравиця. — Археологія, 1978, вип. 27, рис. 5, 4; ^{Максимов Є. В., Петрашенко В. О.} Вказ. праця, с. 13, рис. 8, 6; 9, 1.
- ⁸ Максимов Є. В., Орлов Р. С. Могильник Х ст. на горі Юрковиця у Києві. — Археологія, 1982, вип. 41, с. 71, рис. 6; ^{Герський-Шелом'янцев В. С.} Дослідження посаду літописного Звенигородка. — Археологія, 1978, вип. 27, с. 88, рис. 3, 1, 4.
- ⁹ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу. — Археологія, 1975, вип. 21, с. 52, рис. 5, 7, с. 64; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, вип. 5, с. 103—104.
- ¹⁰ Древности Украины. Киев, 1905, вып. 1, с. 112—114.
- ¹¹ Зданович Н. І. Мірська бытавая кераміка. — ПГКБ, 1983, № 3, с. 43, 44.
- ¹² Історія українського мистецтва. К., 1967, т. 2, с. 391; Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К., 1974, 137 с.
- ¹³ Лашук Ю. П. Нові дані про кераміку XIV—XVII ст.: (За матеріалами знахідок на Верхньому Придніпров'ї та Волині). — В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 200—201, рис. 1, 2.
- ¹⁴ Данченко Л. Народная керамика Среднего Приднепровья: Автореф. дис... канд. искусствовед. — Киев, 1969, с. 10.
- ¹⁵ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. — ТИЭ, 1956, вып. 31, с. 410—414.
- ¹⁶ Тищенко О. Р. Найдавніші українські кахлі (XIV—XVII ст.). — Образотворче мистецтво, 1979, № 3, с. 24.
- ¹⁷ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981, с. 18, рис. 7.
- ¹⁸ Соколова Т. М. Орнамент — почерк эпохи. — Л., 1972.
- ¹⁹ Филиппов А. В. Древнерусские изразцы. — М., 1928. — с. 32; Розенфельд Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. — САИ, 1968, Е1-39, с. 59.
- ²⁰ Раппопорт П. А. Борисов городок. — МИА, 1971, вып. 44, с. 74, рис. 8.
- ²¹ Шовкопляс А. М. Середньовічні художні кахлі з Києва. — Археологія, 1975, № 16, с. 111, рис. 7, 5, 6; Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. — Львів, 1969, с. 46; Історія українського мистецтва, т. 2, с. 200, рис. 137.
- ²² Соколова Т. М. Указ. соч.
- ²³ Драган М. Д. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. — К., 1970, с. 32, 75.
- ²⁴ Тищенко О. Р. Вказ. праця, с. 25; Нариси з історії..., с. 29.
- ²⁵ ПСРЛ, Спб., 1907, т. 17, с. 49; Штыков Г. Р. Исследование в Витебской и Минской областях. — АО 1979, М., 1971 с. 313; Паничава Л. Р. Декаративная керамика Копысі — ПГКБ, 1974, № 3, с. 49.
- ²⁶ Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. — Минск, 1981, с. 21.
- ²⁷ Шероцкий К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. — Киев, 1914, с. 99.
- ²⁸ Соколова Т. М. Указ. соч.
- ²⁹ Драган М. Д. Вказ. праця, с. 14.
- ³⁰ Древности Украины, с. 112—114.

Г. М. НЕКРАСОВА

Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми

Новий могильник черняхівської культури знайдено на південно-західній околиці м. Суми, в селищі Сад. Він розташований на краю західного схилу старої балки і з півночі обмежений пологим западиною.

Могильник виявлено випадково в жовтні 1983 р. при спорудженні котлована під фундамент нової школи. Траншея, прокладена на дні котлована, в південно-західному його куті зруйнувала поховання № 3, супроводжуване черняхівським посудом, і зачепила ще два трупопокладення № 2, 4. При зачистці дна котлована встановлено, що всі поховання зосереджені лише в південно-західному його куті. Могильник поширюється переважно на захід і південний захід від досліджененої ділянки. Особливо вірогідний південно-західний напрямок, де при спорудженні 1977 р. багатоквартирного будинку, на відстані близько 80 м від розчищених поховань, траплялись людські кістки (рис. 1, 2) *.

В межах котлована на площині 96 м² досліджено вісім поховань: один кенотаф (№ 1), супроводжуваний великою кількістю посуду, і сім трупопокладень. З останніх два північної орієнтації з багатим інвентарем (№ 3, 5), чотири західної (№ 2, 6—8) і одне східної (№ 4) без супровідного інвентаря. Кістяк у похованні № 2 майже повністю зруйнований з ритуальною метою (рис. 1, 1). П'ять трупопокладень жіночі. В похованні № 3 кістяк не зберігся, але відсутність серед супровідного інвентаря речей, характерних для жіночих поховань, може свідчити про те, що він був чоловічий.

Щодо трупоспалень, то вони, мабуть, теж існували на зруйнованій ділянці. Підтверджує це знахідка двох кальцинованих кісточок в натоптаному бульдозером ґрунті на дні котловану.

Поховання № 1 — кенотаф, супроводжуваний 15 кружальними посудинами, скляним кубком, дерев'яною скринькою і кістками тварини.

Поховання виявлено в 5,3 м на північний схід від південно-західного кута котлована. Яма яйцевидна в плані, орієнтована з півночі на південь (з невеликим відхиленням на північний захід), розміром 1,7×1,1 м, глибиною близько 1,9 м від сучасної поверхні. Інвентар сконцентрований переважно у південно-східній частині ями (рис. 2, 1). На дні ями, біля південної стінки, стояла лощена трируча ваза з широкими горизонтальними вінцями, орнаментована на плічках двома профільованими валиками з насичками, ромбічною сіткою і зигзагом (рис. 2, 5). В ній знаходився кубок тонкого прозорого зеленуватого скла із заокругленим дном і трьома рядами прошліфованих по корпусу невеликих овалів (рис. 2, 6). На південь від вази стояла чорнолощена мисочка відкритого типу (рис. 2, 7) і сіролощений вузькогорлий глечик без рук, прикрашений під горлом ромбічною сіткою (рис. 2, 2). На північ від вази розчинено маленький сіролощений одноручний глечик, прикрашений по ребру канелюрами (рис. 2, 3), і чорнолощений одноручний глечик з ребристим туловом (рис. 2, 4). У південно-східному куті ями розміщені група шершавого посуду: мініатюрний культовий горщик (рис. 2, 8), п'ять кухонних горщиків (рис. 2, 14—18) і миска відкритого типу (рис. 2, 19). На північ від них стояли три лощені миски (рис. 2, 9—11), під однією з них, біля самої стінки ями, лежали вкупі череп і кістки кінцівок вівці чи кози. Тут же, біля західної стінки ями, в 0,3 м на північний захід від одноручних глечиків, знайдено фрагменти залізного ключа (рис. 2, 12), залізного окуття дерев'яної скриньки (рис. 2, 13). На стінках глечиків простежуються сліди залізних окислів і дерев'яної трухи. Це якоюсь мірою вказує на місце знаходження дерев'яної скриньки у похованні.

Поховання № 2 — трупопокладення західної орієнтації з ритуально зруйнованим скелетом, безінвентарне. Виявлене на відстані 2,2 м на південь від кенотафу і частково перекрите похованням № 4. Яма овальна в плані, орієнтована з заходу на схід (південна половина її зруйнована траншеєю), довжиною 1,95 м, глибиною близько 2 м від сучасної поверхні (рис. 3, 4). На дні знайдено окремі кістки людського скелета, з них на місці лежали фрагмент потиличної кістки черепа (під західною стінкою) і фаланги пальців лівої ноги (під східною стінкою). Очевидно, спочатку тіло було покладене в могилу у витягнутому положенні на спині, головою на захід. У заповненні північно-західної частини ями, а 0,1 м вище рівня дна, в безладі було звалено решту кісток цього скелета.

* Розкопки 1984 р. на площині 1200 м² виявили лише три трупопокладення. Могильник невеликий, всього 11 компактно розташованих поховань.

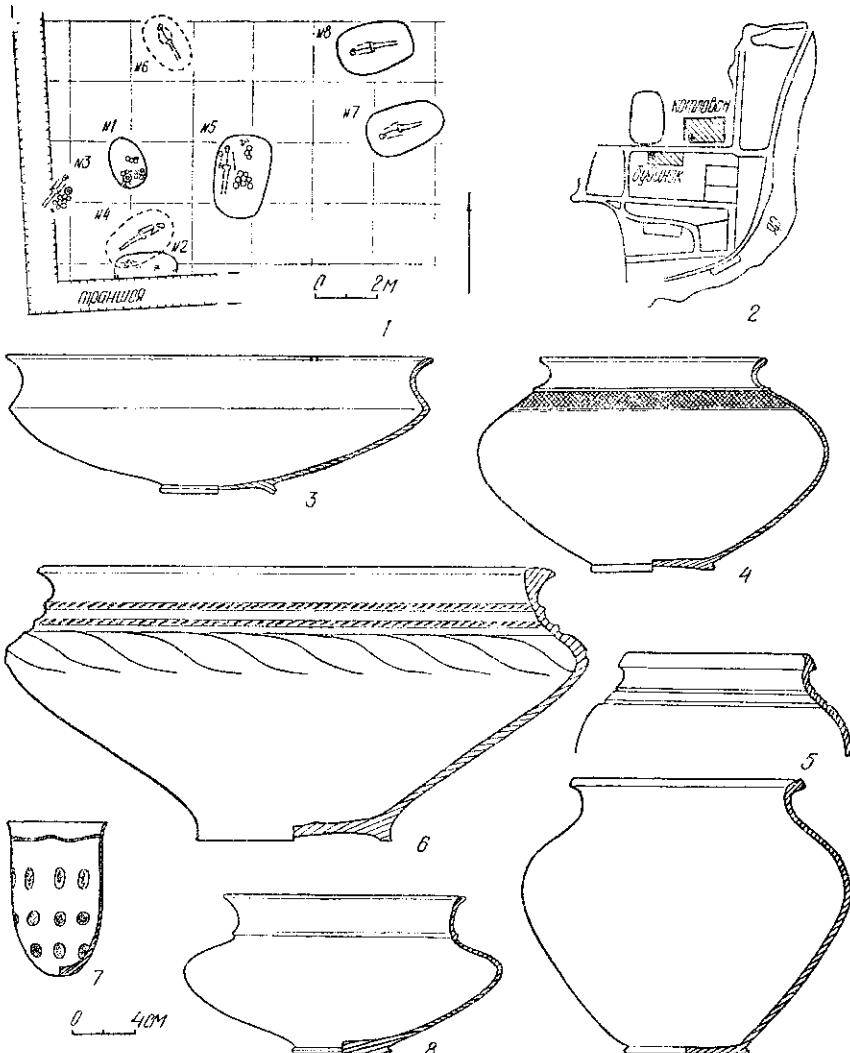

Рис. 1. Загальний план розкопок (1); ситуаційний план могильника (2) та інвентар з поховання № 3 (3-9)

Поховання № 3 зруйноване будівельниками, труlopокладення північної орієнтації, очевидно, чоловіче, з інвентарем. Воно розташоване в 1,5 м на південний захід від кенотафа, на глибині приблизно 1,8 м від сучасної поверхні (рис. 1, 1). Скелет лежав головою на північний схід, у витягнутому положенні, на спині, з простягнутими кінцівками. Зліва від нього стояли кружальні посудини: лощена ваза без руточок з вузькими горизонтальними вінцями, прикрашена по ребру канелюрами, а по плічках — двома профільованими валиками з насічками (рис. 1, 6); лощена горщикоподібна миска орнаментована ромбічною сіткою (рис. 1, 4); дві лощені миски закритого і відкритого типів (рис. 1, 3, 8); п'ять кухонних горщиків (від чотирьох з них збереглися лише окремі уламки) (рис. 1, 5, 9). Склянний кубок, аналогічний кубку з поховання № 1, мабуть, стояв всередині вази, як і його аналог (рис. 1, 7). Поряд з посудом, біля ніг небіжчика, лежали кістки тварини.

Поховання № 4 — трупопокладення східної орієнтації молодої жінки з ритуально деформованим черепом, інвентарем. Поховання розташоване в 1 м на південь від кенотафа і частково перекриває зверху поховання № 2. Контури ями точно простежити не вдалося. Кістяк лежав на глибині близько 1,8 м від сучасної поверхні, на спині, головою на схід (з невеликим відхиленням на північ), череп повернутий вправо, ліва рука зігнута в лікті, її кисть — на правому плечі, права витягнута вздовж тулуба (рис. 3, 4). Зліва від черепа знайдено бронзову сережку з 14-гранним завершенням (рис. 3, 10). Між грудною кліткою і плечовою кісткою правої руки лежала овальна бронзова пряжка з пластинчастим язичком (рис. 3, 11).

Поховання № 5 — трупопокладення північної орієнтації жінки похилого віку, інвентарне. Розташоване в 2,2 м на схід від кенотафа. Велика овальна в плані яма орієнтована з півночі на південь, розмір $2,75 \times 1,75$ м, глибина приблизно 1,4 м від су-

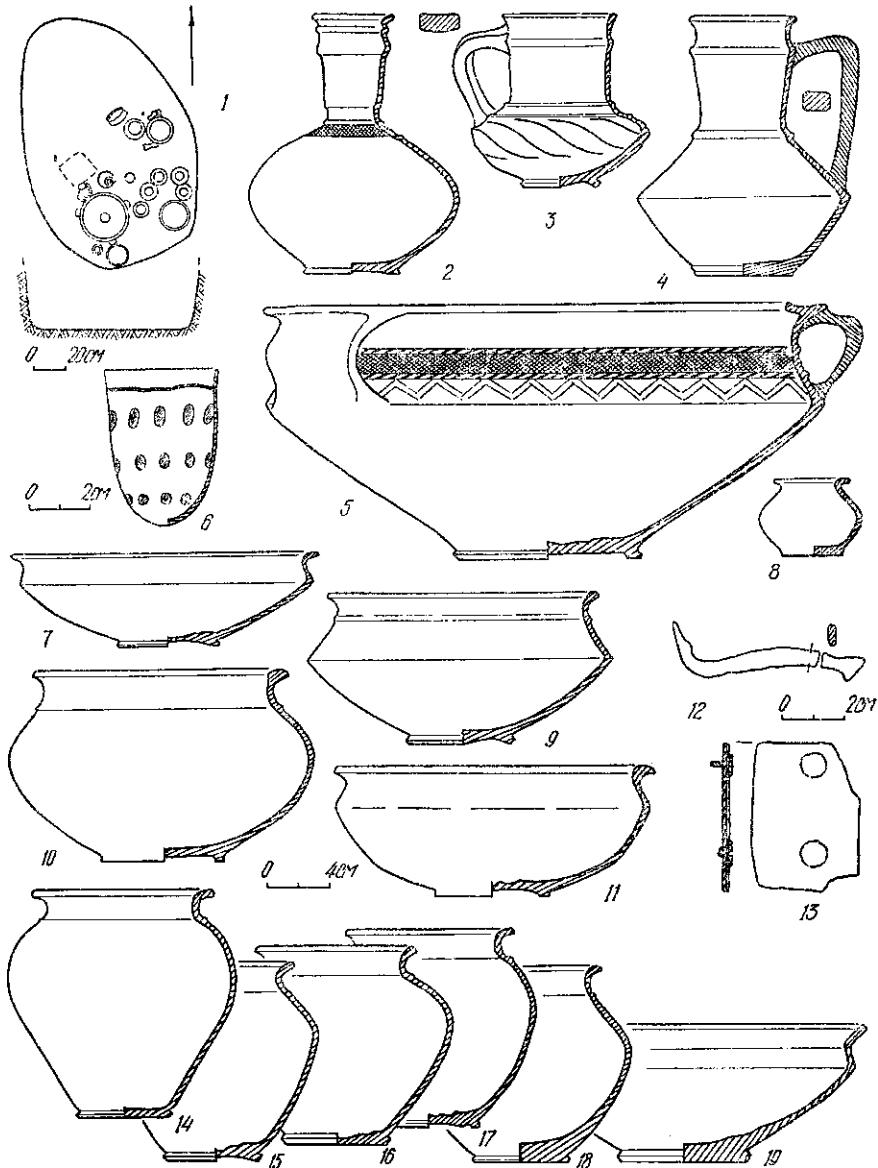

Рис. 2. Поховання № 1:

1 — план та розріз; 2—19 —інвентар

часної поверхні. Скелет лежав під західною стінкою, зліва від нього знаходились кістки тварини і десять кружальних посудин. Останні були розміщені по центру поховальної ями так, що залишаються значні вільні проміжки біля східної і південної її стінок (рис. 4, 1).

Небіжчиця лежала у витягнутому положенні на спині, головою на північ, лицем вгору, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги — паралельно, іх кістки сильно деформовані відкладенням солей. Під скелетом простежено залишки дерев'яної підстилки. По обидва боки від черепа лежали пружинами догори дві парні двопластинчасті однопружинні фібули з низькопробного срібла (рис. 4, 3—4). На фібулах з обох сторін залишилися відбитки різномінільних тканин. Біля ший — скупчення намистин: дев'ять великих сердолікових 14-гранных, 18 коралових та 40 чечевичних синього скла (рис. 4, 5). Біля пояса — невелика кована срібна пряжка (рис. 4, 2). Між ніг лежали вкупні два кістяні ігольники, один з бронзовою голкою, кістяний вибрі та морська черепашка-підвіска (рапана). Ще одну черепашку-підвіску (ціпрея) знайдено під східною стінкою ями (рис. 4, 7—12). Біля правого плеча небіжчиці стояв асиметричний гончарний, очевидно культовий, горщик, вироблений з відмученої глини і прикрашений по плічках розчісами (рис. 4, 20), в якому знайдено шматочки болотної руди. Біля черепа, під північною стінкою, знаходились залишки жертвового м'яса (череп та кінцівки кози або вівці), поряд — залізний ніж. На череп тварини покладено кістя-

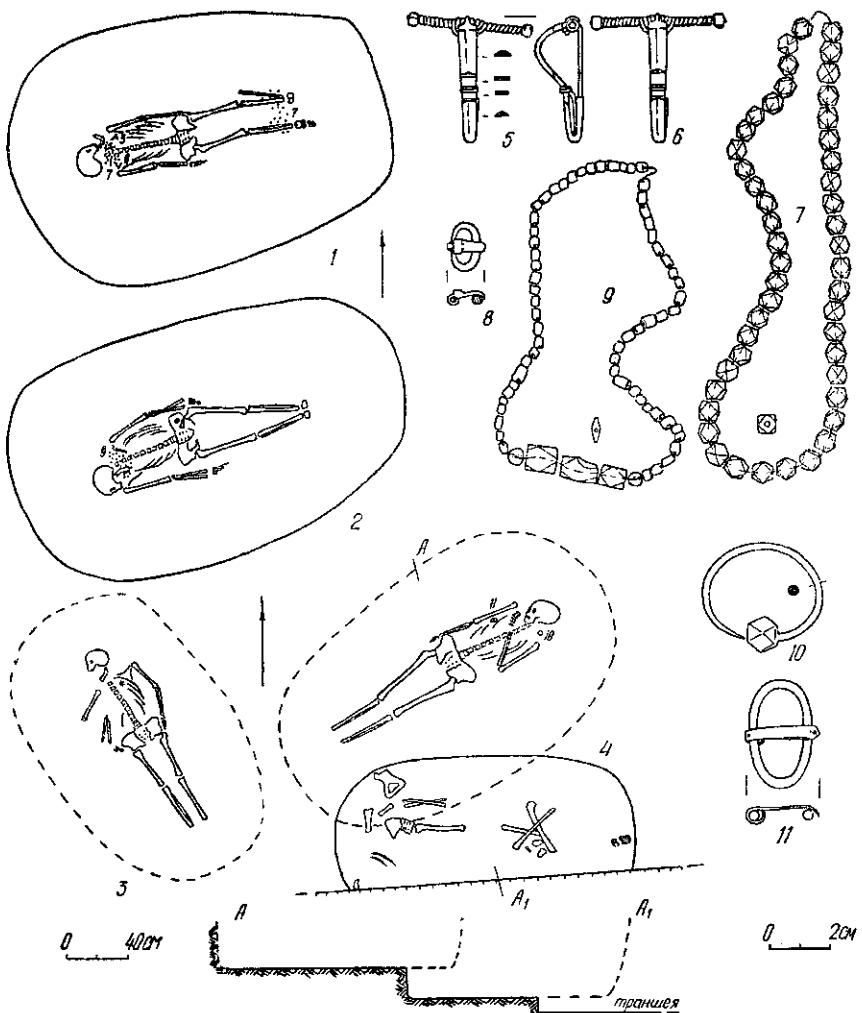

Рис. 3. Планні та розрізи поховань та інвентар з них:
1, 5—7 — поховання № 8; 2, 8—9 — поховання № 7; 3 — поховання № 6; 4 — поховання № 1 і 4; 10—11 — поховання № 4

ний однопластинчастий гребінець (рис. 4, 6). Тут же стояли три кружальні посудини: великий дворучний лощеній глек з коротким горлом і округлобоким тулем, прикрашений по плічках ромбічною сіткою (рис. 4, 19), і два кухонні горшки (рис. 4, 22, 24). В 0,5 м на південь розміщена друга група кружального посуду: три лощені миски відкритого типу, одна з них прикрашена на ребрі канелюрами (рис. 4, 15—17), лощеній горщикової форми миска, орнаментована на плічках зигзагом (рис. 4, 14), маленька мисочка закритого типу (рис. 4, 18) та два кухонні горшки (рис. 4, 21, 23).

Поховання № 6 — трупопокладення північно-західної орієнтації, молодої жінки, виявлене в 3 м на північ від кенотафа. Скелет залягав на глибині приблизно 1,3 м від сучасної поверхні (на 10 см нижче дна котлована). Небіжчиця лежала у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід. Череп повернутий вправо, руки злегка зігнуті в ліктях, кисті — біля таза. Кістки правої частини скелета трохи зсунуті бульдозером при зачистці дна котлована (рис. 3, 3). В районі лівого плеча на кістках залишився слід від бронзової прикраси.

Поховання № 7 та 8 — трупопокладення західної орієнтації, молодих жінок, супроводжувані лише речами особистого убору. Поховання знайдені на відстані 7 м на північний схід від кенотафа. Похованальні ями просторі, овальні в плані, розміщені паралельно в 1 м одна від одної і зорієнтовані з заходу на схід з незначним відхиленням до південного заходу; розмір $2,65 \times 1,55$ м і $2,45 \times 1,65$ м, глибина приблизно 1,5 м від сучасної поверхні (рис. 3, 1—2). На дні простежуються сліди дерева.

У похованні № 7 небіжчиця лежить по центру ями у витягнутому положенні, на спині, головою на захід. Череп повернутий вправо, руки вздовж тула, ноги зсунуті в п'ятах. Біля шій знайдено намисто з дрібних коралів, невеликих круглих намистин синього скла і сердолікових 14-гранників (рис. 3, 8). На лівій половині таза лежала маленька бронзова пряжечка (рис. 3, 9).

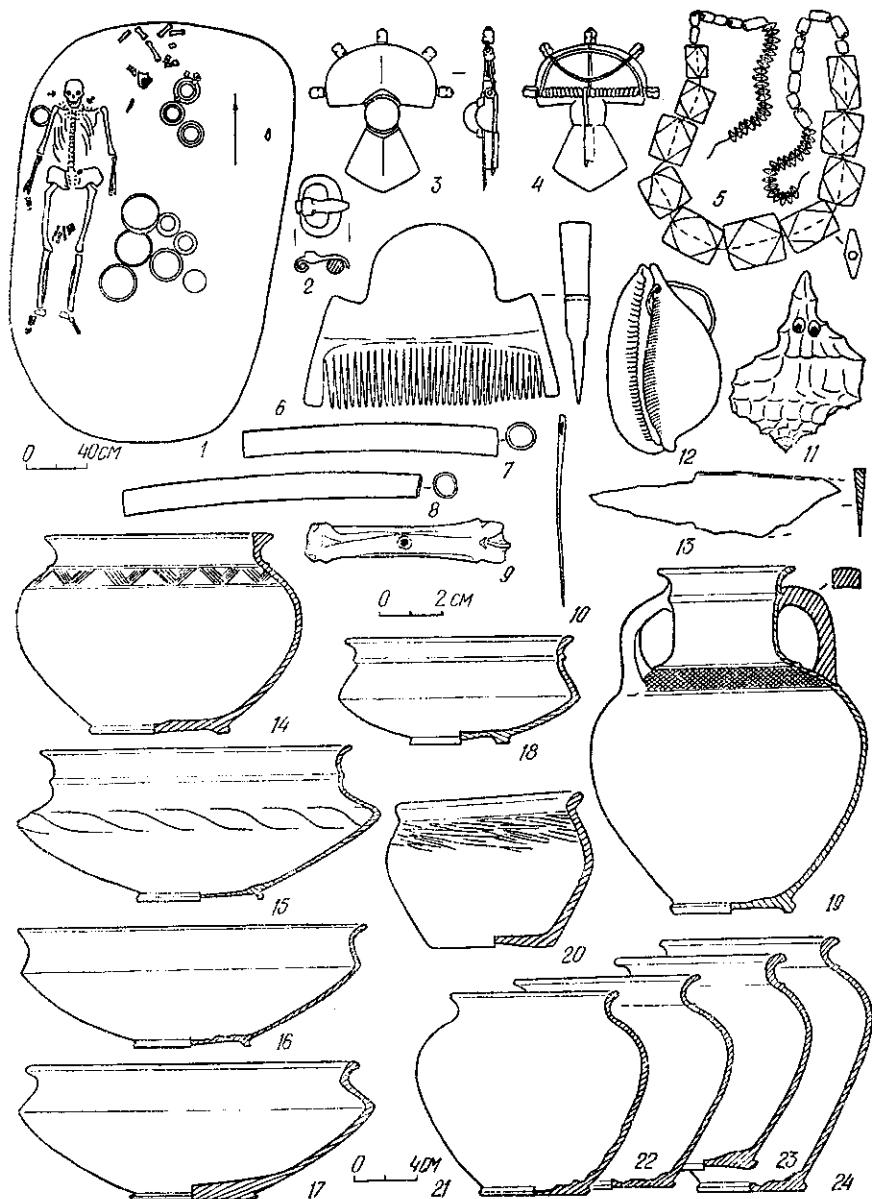

Рис. 4. Поховання № 5
1 — план; 2—24 — інвентар

У похованні № 8 небіжчика теж лежала по центру ями, у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Череп повернутий вліво, руки вздовж тулуба. Біля шиї — скupчення гранчастих намистин синього скла (34 шт.), такі самі намистини розсипані в ногах (17 шт.) (рис. 3, 7). У цьому випадку намистини пов'язані з обшивкою одягу (коміру і подолу). На плечах лежали спинками додори дві парні срібні фібули із зализною віссю, двочленні, прогнуті, підв'язні з пластинчастим корпусом, подвійною тетивою і «паставленними» кінцями пружини (рис. 3, 5—6). Ніжками вони були повернуті у бік черепа.

Виявлені труповокладення за деталями поховального ритуалу можна поділити на три типи. До першого слід віднести поховання з північною орієнтацією, що супроводжувалися великою кількістю посуду і кістками тварин. Інвентар, як правило, знаходився зліва від небіжчика. До цього типу відносяться два труповокладення: поховання № 5 літньої жінки і поховання № 3 — чоловіче, а також кенотаф, яма якого теж має меридіональну орієнтацію, а характер та склад інвентаря аналогічні згаданим труповокладенням. Особливо показові у даному випадку два скляні, майже ідентичні, кубки з поховань № 1 і 3, очевидно, зроблені в одній майстерні. За характерними ре-

човими знахідками (скляні кубки¹, двопластинчасті фібули², кістяний гребінець³) ці три поховання можна вважати синхронними і попередньо датувати серединою — третією чвертю IV ст. н. е.

До другого типу належать трупопокладення з західною орієнтацією (при наявності певних сезонних відхилень на північ і на південь) без супровідного інвентаря, тільки з речами особистого убору. Це переважно поховання молодих жінок (20—25 років) — № 6, 7, 8 і поховання № 2 з ритуально зруйнованим скелетом. Згідно з небагатьма речами, знайденими в могилах цього типу (фібули⁴, пряжки⁵, намисто), вони синхронні похованням першого типу. Якщо між обома типами поховань існує якийсь хронологічний перепад, то незначний, у межах другої половини IV ст.

Слід згадати, що деякі автори не без підстав вважають два основні типи орієнтації покійників на черняхівських могильниках хронологічною ознакою, а поховання, орієнтовані на північ з багатим супровідним інвентарем — ранішими за безінвентарні, орієнтовані на захід⁶. Ale відмінності в деталях похованального обряду першого і другого типів трупопокладень на даному могильнику можуть мати соціальну або статево-вікову основу. В першому випадку маємо поховання чоловіка та літньої жінки, можливо виконавці домашніх культів, судячи з культового горщика біля її правого плеча, в другому — молодих жінок, які ще не встигли зайняти значного місця в єпархії общини.

Окремо стоїть жіноче трупопокладення № 4 зі східною орієнтацією, ритуально деформованим черепом і поліедричною сережкою, яке перекриває зверху поховання західної орієнтації № 2. Це трупопокладення не типове для черняхівського обряду. Е. О. Симонович у зводі черняхівських могильників наводить лише шість поховань, зорієнтованих на схід, а випадки перекриття могил із західною орієнтацією взагалі не зафіковані⁷. Деформація черепів теж рідко зустрічається на черняхівських могильниках. Крім того, на пам'ятках черняхівської культури не відомі знахідки поліедричних сережок, але вони часто зустрічаються в могильниках V—VII ст. н. е. на півдні, в Паннонії, Причорномор'ї і Криму⁸. Таким чином, поховання № 4 є найпізнішим серед розкопаних на могильнику і датується не раніше V ст. Питання про його точніше датування, а також про належність до цього черняхівського могильника лишається відкритим.

А. Н. НЕКРАСОВА

Охранные раскопки черняховского могильника возле г. Сумы

Резюме

В статье публикуются материалы нового черняховского могильника, открытого в 1973 г. в поселке Сад на юго-западной окраине г. Сумы. Вскрыто восемь погребений: один кенотаф и семь трупоположений. Погребенные лежали на спине в вытянутом положении, головой на север и запад. Все трупоположения северной ориентации сопровождаются богатым инвентарем, западной — только вещи личного убора.

В могилах найдено большое количество разнообразных черняховских сосудов, стеклянные кубки, серебряные и бронзовые фибулы, пряжки, бусы из коралла, сердолика и стекла, морские раковины-подвески, однопластинчатый гребень и т. д. Судя по находкам, эти погребения датируются серединой — второй половиной IV в.

Особняком стоит женское захоронение, ориентированное головой на восток с ритуально деформированным черепом, перекрывающее одно из погребений с западной ориентацией. По бронзовой полизидрической серье оно датируется на ранее V в. (V—VII вв.), и его принадлежность к черняховскому могильнику остается под вопросом.

¹ Rau G. Körpergräber mit Glas Beigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder—Weichsel-Raum. — Acta Praehistorica et Archaeologica, 1972, N 3, S. 124—126, 129—134, 164—166, 170, fig. 52.

² Амбroz A. K. Фибулы юга европейской части СССР. — САИ, 1966, вып. Д1-30, с. 83, табл. 13, 13.

³ Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры. — СА, 1969, № 1, с. 147—159.

⁴ Амбroz A. K. Указ. соч., с. 61, 64—66, табл. 11.

⁵ Горюховский Е. Л. Хронология пряжек черняховской культуры. — В кн.: Тез. докл. симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры». Каменец-Подольский, 1981, с. 15.

⁶ Симонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры. — САИ, 1983, вып. Д1-22, с. 12, 14—16.

⁷ Там же, с. 16, 19.

⁸ Шаламон А., Баркоци Л. Археологические данные к периодизации позднеримской Паннонии (376—476). — В кн.: Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982, с. 41; Атаев Д. М. Височные привески с 14-гранником. — СА, 1963, № 3, с. 231—235; Дмитриев А. В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. — КСИА АН СССР, 1979, № 158, с. 52, рис. 1, 10, 19.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ААМ ХГУ — Архив археологического музея Харьковского государственного университета
- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АО — Археологические открытия
- АП — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- АСХ — Античная скульптура Херсонеса
- ВГО — Всесоюзное географическое общество
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВИ — Вопросы истории
- ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
- ГСУ ФИФ — Годишиник на Софийский университет, философско-исторический факультет
- ДІМ — Державний історичний музей
- ДХМ — Державний Херсонеський музей
- ЗГО — Записки географического общества СССР
- ИАДК — История и археология древнего Крыма
- ИАДС — Известия на Археологическом дружестве в гр. Сталин
- ИАК — Известия Археологической комиссии
- ИАН ЛССР — Известия Академии наук Латвийской ССР
- ИВГО — Известия Всесоюзного географического общества
- ИКГО — Известия Крымского отделения географического общества СССР
- ИНМК — Известия на Народния музей Коларовград
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- ЛВІА — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
- ЛГУ — Ленинградский государственный университет
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА АН УРСР — Науковый архив Институту археологии АН УРСР
- НС — Нумизматика и сфрагистика
- НЭПХ — Новые эпиграфические памятники Херсонеса
- ОАК — Отчеты Археологической комиссии
- ПГКБ — Помнікі гісторії і культури Беларусі
- ПИСП — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
- ПСА — Проблемы скифской археологии
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- СХМ — Сообщения Херсонесского музея
- ТИЭ — Труды Института этнографии
- ТОИПК — Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа
- Тр. АС — Труды археологического съезда
- УІЖ — Український історичний журнал
- УЗ Перм. ГУ — Ученые записки Пермского государственного университета им. А. М. Горького
- ХДУ — Харківський державний університет
- ААН — Acta Archeologica Academiae scientiarum Hungarica
- АР — Archeologia Poliski
- FQ — Folia Quaternaria.
- IPE — Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae, ed B. Latyschew
- JGS — Journal of Glass Studies, Corning, New York
- MS — Materiały starożytne
- RE — Real — Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben von C. Wissowa, Stuttgart
- SLA — Slovenska archeologia
- WA — Wiadomosci archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

<i>Ріман О. М.</i> Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця	1
<i>Сорочан С. Б.</i> Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до н. е. — V ст. н. е.	9
<i>Козак Д. Н., Пашкевич Г. О.</i> Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі i в перших віках нашої ери	18
<i>Гей О. О.</i> Скіфо-сарматські елементи в могильниках черняхівської культури в межиріччі Дніпра та Дністра	27

Публікації та повідомлення

<i>Ситник О. С.</i> Мустьєрська стоянка Пронятин поблизу Тернополя	36
<i>Вангородська О. Г.</i> Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України	44
<i>Попович І. І.</i> Курган куштановицької культури в с. Невицьке на Закарпатті	50
<i>Черепанова О. М.</i> Скіфське поховання з с. Надежда Кримської області	62
<i>Віноградська Л. І., Горішній П. А., Юра Р. О.</i> Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області	65

Охорона археологічних пам'яток

<i>Некрасова Г. М.</i> Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми	75
Список скорочень	81

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Риман А. М. О влиянии природных условий на топографию поселений скифского времени в бассейне Северского Донца	3
Сорочан С. Б. Экономические связи Херсонеса Таврического с западом в I в. до н. э. — V в. н. э.	9
Козак Д. Н., Пашкевич Г. А. О земледелии племен Верхнего Поднестровья и Западного Побужья на рубеже и в первых веках нашей эры	18
Гей О. А. Скифо-сарматские элементы в могильниках черняховской культуры в междуречье Днепра и Днестра	27

Публикации и сообщения

Сытник А. С. Мустьерская стоянка Пронятин вблизи Тернополя	36
Вангородская О. Г. Изделия из янтаря в культурах энеолита и бронзы Украины	44
Попович И. И. Курган кушановицкой культуры в с. Невицкое на Закарпатье	50
Черепанова Е. Н. Скифское погребение из с. Надежда Крымской области	62
Виноградская Л. И., Горшиний П. А., Юра Р. А. Средневековая керамика из с. Суботов Черкасской области	65

Охрана археологических памятников

Некрасова А. Н. Охранные раскопки черняховского могильника вблизи г. Сумы	75
Список сокращений	81

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1971 г.

50

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченю радою Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарьова. Художній редактор В. І. Мелашенко.
Технічний редактор Г. Р. Бойнер. Коректори С. А. Доценко,
С. А. Євецька, Л. М. Творковська, О. В. Скворцова.

Інформ. бланк № 7124

Здано до набору 06. 08. 84. Підп. до друку 16. 01. 85. БФ 01007. Формат 70X108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 7,35. Ум. фарбо-відб. 7,7. Обл.-вид. арк. 7,89. Тираж 1000 пр.
Зам. № 3650. Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, Рєпіна, 3

Обласна книжкова друкарня 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

НАУКОВА ДУМКА